

De controle over de arbeidersklasse

1910-1914

Een nieuwe propagandist doet de SDAP-afdeling groeien. Sociaal-democraten worden zelfs in de gemeenteraad gekozen. De grotere activiteit van de SDAP bij verkiezingen en haar succes leiden tot meer strijd tussen de politieke richtingen om de controle over de arbeidersklasse. De verzuiling krijgt impulsen, maar de Vlissingse arbeiders kunnen in 1914 zeker niet verzuild genoemd worden. De moderne vakbeweging blijft ondanks intensieve propaganda-arbeid in tegenstelling tot de SDAP zwak.

a. G.F. Lindeijer

Sannes beëindigde zijn propagandistenwerk voor de SDAP op 15 augustus 1909. Het partijbestuur wilde het geld van A. Ogterop besteden aan een propagandist in Groningen, maar kreeg daartoe niet de kans. De Zeeuwse afdelingen richtten een fonds-propagandist op, dat in april 1910 voldoende geld had (fl. 857,- per jaar) om een nieuwe propagandist aan te trekken. Uit vijf sollicitanten werd G.F. Lindeijer gekozen. Anders dan Leeuwenburg had deze 32-jarige Rotterdammer al een tamelijk grote ervaring in de arbeidersbeweging. Van beroep timmerman, was hij in 1896 lid geworden van de 'Algemeene Nederlandsche Timmerliedenbond'. Vervolgens werd hij secretaris van de 'Sociaal-Democratische Jongeliëdenbond', welke hij in anarchistische richting stuurde. Hij voegde zich in 1900 bij de christen-anarchisten rond Lodewijk van Mierop en ging naar Blaricum, naar de kolonie van de 'Internationale Broederschap'. In 1903 richtte hij daar met geestverwanten een coöperatieve meubelfabriek op. Hij nam ook wel bouwprojecten aan. In 1906 ging hij failliet, want de Blaricumse opdrachtgevers waren wel sympathisant van de kolonie maar niet van betalen. Het tolstojanisme had Lindeijer reeds in 1903 vaarwel gezegd, nu nam hij afscheid van de hele vrij-socialistische beweging. Terug in Rotterdam werd hij lid van de SDAP en nauw medewerker van de propagandist Hendrik Spiekman. Van Rotterdam kwam hij naar Vlissingen. Lindeijer gaf zich volledig aan de beweging. Dat was tot in zijn kleding te merken. Als anarchist ging hij altijd in het zwart gekleed en de anarchist die dat niet deed was in zijn ogen niet zuiver op de graat. Nu hij SDAP-er was, droeg hij met dezelfde overgave zijn principes uit. Later ging door Vlissingen het grapje, dat zelfs zijn onderbroeken van manchesterse stof gemaakt waren.⁵⁷⁵

Vlissingse partijgenoten die hem gekend hebben, achtten hem niet een man van bijzondere competentie. Dit oordeel is mij te negatief. Zonder Lindeijer zou de SDAP-afdeling kwantitatief en kwalitatief veel zwakker zijn gebleven. Toen hij in augustus 1910 naar Vlissingen kwam stond ze er beroerd voor. Van de 21 leden (waaronder vier echtparen) uit juni 1909 waren nog maar 13 leden over. Lindeijer werd secretaris, maar nam in feite de leiding in het afdelingsbestuur op zich. Hij richtte een nieuw bureau van arbeidsrecht op. Dat was een van de beste middelen om de sympathie van de arbeiders te winnen. Leden van algemene ver-

enigingen konden via een collectief abonnement gebruik maken van het bureau en ongeorganiseerden tegen een kleine betaling. Tegen de winter werd een campagne georganiseerd rond het SDAP-volkspetitionnement voor de invoering van algemeen kiesrecht. Dit petitionnement had óók tot doel in contact te komen met mensen die anders buiten de invloedssfeer van de partij zouden blijven.⁵⁷⁶

Om die campagne krachtig te kunnen voeren moest de afdelingskas schuldenvrij gemaakt worden. De leden storten daartoe tot december één uurloon extra. Verder werden ze geschoold voor huisbezoek, want dat was een belangrijk onderdeel van de volkspetitionnementsactie. Aan de hand van het bekende Erfurter Programm van de Duitse sociaal-democraten (1891) zette Lindeijer de grondslagen van de sociaal-democratie uiteen. Hij zal zich wel hebben gebaseerd op Kautskys uitleg van dit programma, welke in de vertaling van Frank van der Goes een soort zakbijbel voor de ontwikkelde SDAP-er werd. Geïnteresseerden konden bij hem ook andere sociaal-democratische publicaties kopen (onder andere de memoires van A. Bebel). Het hoogste aantal bezoekers op de cursusvergaderingen bedroeg twintig. Ledengroei bleef vooralsnog uit. Op het eind van het jaar bestond de afdeling uit 16 leden en op 30 juni 1911 waren er slechts 2 bijgekomen. Gebrek aan overtuigingskracht, maar ook financiële zwakte veroorzaakten dit falen.⁵⁷⁷

Lindeijer richtte zich vooral op de politiek. De gemeenteraadsverkiezingen van juli 1911 naderden. Lindeijer begon zijn voorbereidingen in oktober 1910, nog vroeger dan Leeuwenburg indertijd. Een verkiezingsfonds werd opgericht. Leden en geestverwanten moesten minstens 10 cent per maand storten. In april 1911 werd een rooster gemaakt voor de huisbezoeken, waarvoor de afdelingsleden tijdens de volkspetitionnementscampagne ervaring hadden opgedaan. Tegelijkertijd werd in *De Baanbreker* het beleid van de aftredende raadsleden aan een kritisch onderzoek onderworpen. Lindeijer bracht een nieuwe strijdwijze in de gemeenteraadsverkiezingen. Naar zijn mening moesten deze gaan over beginse-len en niet over personen. Hij plaatste zich vierkant tegenover de tot nog toe gevolgde gemeentepolitiek en wilde daarom niet met de liberalen samengaan tegen de 'kerkelijken'. Bovendien voerde hij een krachtiger verkiezingsstrijd dan Vlis-singen gewend was. Hij schreef allerlei ingezonden stukken in de krant en hij hield een verkiezingsvergadering. Het optreden van Lindeijer en de zijnen wekte

29. G.F. Lindeijer.

zoveel sensa

De kans o
twee was ui
waren de gr
villapark aan
middenstan
volutionaire
destraat en
gebleven: g
de eerste ro
leden was d
De Meij (n
stemmen g
samen met
definitief w
overwicht.
de VDB m
hem op een

De SDA
herstemm
II als in III
de ommek
den geken
men. Linde
hadden ge
voor de w
ben gesch
beurtenis
omdat hij
anti-revol
in II en III
dus gesla
in III de
vrijwillig
30 sep 19
In 1911
SDAP-er
1911-1912
1911-1912
1911-1912

zoveel sensatie dat 'De Oude Vriendschap' vol zat.⁵⁷⁸

De kans om in de raad te komen leek groter, omdat het aantal raadszetels met twee was uitgebreid, doch per saldo was de kiesdeler nog gestegen. Bovendien waren de grenzen van de oude kiesdistricten herzien. District I omvatte nu het villapark aan de Badhuisstraat, en het nogal antirevolutionaire district II, waar de middenstand sterk vertegenwoordigd was, was (zeer tegen de zin van de antirevolutionaire raadsfractie) uitgebreid met de nieuwe arbeiderswijken tussen Scheldestraat en Van Dishoeckstraat. Het karakter van district III was ongeveer gelijk gebleven: grotendeels een wijk met arbeiders en geëmployeerden. De uitslag van de eerste ronde werd voor de SDAP een groot succes. Vergeleken bij drie jaar geleden was de partij enorm vooruitgegaan. In alle districten hadden Lindeijer en De Meij (in het voorjaar weer partijlid geworden) een behoorlijk deel van de stemmen gekregen (tussen 15 en 30%). Lindeijer kwam in II in herstemming en samen met De Meij bovendien in III, dat voor de conservatieve vrij-liberalen nu definitief verloren leek. Vrijzinnig-democraten en SDAP hadden nu in III het overwicht. Waarschijnlijk had de SDAP daar nog meer stemmen gewonnen, als de VDB niet wethouder Van Niftrik kandidaat had gesteld. Velen bleken naast hem op een SDAP-er te hebben gestemd.⁵⁷⁹

De SDAP hield een feestavond in het stamlokaal 'Admiraal De Ruijter'. Bij de herstemmingen verkreeg ze in III de steun van de VDB, terwijl ze zelf zowel in II als in III alleen de eigen kandidaten aanbeval. Bij die herstemmingen bleek dat de ommekeer in het derde district definitief was: Lindeijer en Van Niftrik werden gekozen met respectievelijk 402 en 328 stemmen. De Meij haalde 190 stemmen. Lindeijer kreeg in II nog eens 150 stemmen, waar de liberalen zich energiek hadden gewerd. In pamfletten beweerden ze dat Geelhoed en Kalbfleisch zoveel voor de werklieden hadden gedaan. Juist in dat licht leek de SDAP wortel te hebben geschoten in het Vlissingse kiezerscorps. Dat wordt bevestigd door de gebeurtenissen die volgden. Lindeijers verkiezing werd namelijk ongeldig verklaard omdat hij nog geen vol jaar in Vlissingen woonde. Intussen moest, doordat de anti-revolutionair Van de Putte en Van Niftrik in twee districten gekozen waren, in II en III opnieuw gestemd worden. In beide districten werd De Meij kandidaat gesteld. In II haalde hij ongeveer evenveel stemmen als de vorige maal, doch in III deed hij het veel beter. In twee rondes werd hij gekozen hoewel de conservatieve vrij-liberalen de conservatieve antirevolutionaire bakker J.P. Kousemaker steunden. De tegenstand was buitengewoon fel geweest. Zo was in de nacht van 30 op 31 augustus (koninginnedag), een pamflet tegen De Meij verspreid, gedrukt op oranje papier met de ondertekening '*Vele Oranjeklanten*'.⁵⁸⁰

In januari 1912 moesten opnieuw verkiezingen gehouden worden in III om de plaats waarop Lindeijer aanvankelijk gekozen was te bezetten. Meestal werd bij dergelijke formele herstemmingen de partij die aanvankelijk had gezegevierd geen strobreed in de weg gelegd door de andere kiesverenigingen. Lindeijer hoopte vurig dat de andere partijen dit nu ook tegenover hem zouden doen. De conservatieve vrije liberalen wilden echter absoluut voorkomen dat een tweede SDAP-er in de gemeenteraad kwam. Ze vreesden bovendien dat Lindeijer veel harder zou optreden dan De Meij. De progressieve kassier J.G. de Jonge bleek bereid hun vaandel te dragen. De ARP steunde deze '*paganist-vrijmetselaar*' (aldus Lindeijer). De SDAP werd er nogal zenuwachtig van, want De Jonge was

een populair man. Hij was voorzitter van de muziekvereniging 'Ons Genoegen', waar heel wat werklieden (ook sociaal-democratische als Van Broekhoven) in speelden. De liberalen ontketenden een felle campagne van ingezonden brieven, die onder andere ingingen op Lindeijers faillissement uit 1906. De onderwijzer Joh. L. Buissing, bestuurslid van de katholieke kiesvereniging, vond dat Lindeijer te kort in Vlissingen woonde om met vrucht in de gemeenteraad werkzaam te kunnen zijn. Duidelijker konden de liberalen en confessionelen niet aantonen dat ze door een bestrijding van de persoon Lindeijer en speculerend op lokalisme van de kiezers de SDAP wilden tegenhouden. Bijna slaagden ze daarin, want hoewel ook de VDB deze strijdwijze ten sterkste afkeurde, won Lindeijer slechts met 50 stemmen van De Jonge. In juli had hij nog 123 stemmen meer behaald dan Kousemaker.⁵⁸¹

De samenstelling van de gemeenteraad was in korte tijd opvallend veranderd. Anderhalf jaar na de aanstelling van een nieuwe propagandist had de SDAP twee raadsleden. Wie had dat kunnen denken in dit 'broeinest der anarchie'? Jac. L.A. de Lange had een verklaring voor dit onverwacht snelle succes: *'De zware belastingen, door de schuldenlast door de tegenwoordige regeering op Vlissingen gelegd, [zijn] daar de oorzaak van'*.⁵⁸²

b. de politiek van wethouder J.G. van Niftrik

De Lange had geen ongelijk, maar zijn verklaring is onvoldoende. De schuldenlast en zware belastingen waren niet uit de lucht komen vallen. Ze waren veroorzaakt door grote investeringen en een forse uitbreiding van de taak van de gemeentelijke overheid. In 1905 was J.G. van Niftrik in de gemeenteraad gekozen en tot wethouder van fabricage (publieke werken) benoemd. Om zijn glazen oog in de volksmond 'Blank om één' geheten was Van Niftrik, zoon van de bekende Amsterdamse stadsingenieur, een even energieke als autoritaire persoonlijkheid. Door de dwingende wijze waarop hij zijn gedurfde plannen verdedigde wekte hij evenveel bewondering op als vijandschap. Die vijandschap werd nog vergroot doordat hij zich scherp afzette tegen confessionele politiek. In confessionele kring was de antipathie tegen hem dan ook groot. Om de confessionelen te dwarsbomen had hij in 1908 toenadering gezocht tot Leeuwenburg en zich vervolgens gevoegd bij de VDB. Die keuze was nogal vreemd, want Van Niftrik was niet bijster progressief.⁵⁸³

Zodra hij wethouder was begon Van Niftrik een groots moderniseringsprogramma. Hij wilde Vlissingen een fundament geven waarop ze een havenstad met perspectief kon worden. Daartoe presenteerde hij reeds in november 1905 een plan om de oude havens te dempen. Tevens stelde hij voor een riolering aan te leggen en een einde te maken aan het tonnenstelsel. De toestand van de oude havens (Kaaskade en Pottenkade vooral) was onhoudbaar. Na de watersnoodramp van 12 maart 1906 werd aan het plan nog de verhoging van de walmuur van de Westerhaven toegevoegd. De totale kosten werden uiteindelijk op 400.000 gulden geraamd. Het hele werk werd in eigen beheer uitgevoerd.⁵⁸⁴

Ten tweede vernieuwde Van Niftrik het uitbreidingsplan van Vlissingen, dat dateerde uit 1893. Hij borduurde daarbij voort op een in augustus 1905 aangenomen bouwverordening die niet alleen hogere eisen stelde aan de wijze waarop de huizen gebouwd werden, maar ook aan de ruimte rondom die huizen. Het uit-

breidingsplan van Van Niftrik projecteerde ook breder straten. De grondprijzen werden drastisch verhoogd. Nieuwbouw werd door alle eisen aanmerkelijk duurder. Van Niftrik sloot in feite aan bij de woningpolitiek van Arie Smit. Arme gezinnen moesten uit de stad geweerd worden. Ongeschoolde arbeiders moesten maar op de dorpen een woning zoeken *'en wel omdat daar de bouwgrond veel goedkoper is, zoodat men aan elk huisje een kleinen moestuin en een stukje aardappelland kan toevoegen. [...T]erwijl verder nog op het platteland de Rijks- en gemeentebelasting lager is en het leven er eenvoudiger en goedkoper is dan in eene stad'*. Dit had het dubbele voordeel dat het financieel draagvlak van Vlissingen verhoogd werd, terwijl het aantal mensen dat aanspraak zou kunnen maken op financiële steun van de gemeente werd beperkt. De woningwet gaf de gemeente meer taken op het terrein van de nieuwbouw. Dankzij die wet konden woningbouwverenigingen bij de overheid steun krijgen voor de financiering van nieuwbouwprojecten. Daarom werd door Jan Smit in 1909 een 'Vereeniging voor Volkshuisvesting' opgericht, waarin Vlissingse bedrijven samenwerkten om arbeiderswoningen te bouwen (met name voor 'de Schelde') en het beheer van de reeds gebouwde fabriekswoningen op zich te nemen. In 1911 kreeg deze vereniging een voorschot van de gemeente voor de bouw van 180 woningen tussen de Kasteelstraat en de Verkuyl Quakkelaarstraat.⁵⁸⁵

Bijzondere aandacht had Van Niftrik voor het onderwijs, want wilde de stad economisch meetellen, dan moest ze een voor de handel geschoolde bevolking bezitten. Met het onderwijs was het in Vlissingen echter droevig gesteld. De drie openbare lagere volksscholen waren overbevolkt. Op slechts twee openbare lagere scholen werd Frans, Engels en wiskunde gegeven. Het bijzonder onderwijs was nauwelijks beter ingericht. De hoogste vorm van onderwijs die Vlissingen kende was de Zeevaartschool, welke in 1903 was opgericht. Reeds in 1900/1901 had Van Niftrik met anderen tevergeefs geprobeerd in de stad een HBS op te richten, van de plicht daartoe was de stad steeds ontheven. Die poging had toen veel beroering teweeg gebracht (zie ook hoofdstuk 12 c). Nu hij wethouder was probeerde Van Niftrik opnieuw dat plan te verwezenlijken: alleen een HBS kon een haven- en handelsstad voldoende bekwaam kantoor- en handelspersoneel geven. Zonder veel problemen loodste hij de oprichting van een gemeentelijke HBS met driejarige cursus door de gemeenteraad. Op 8 september 1908 ging deze van start. Twee jaar later werd er een Handelsschool aan toegevoegd. Zo'n school bestond alleen in Amsterdam. Kooplieden maken de handel, dus wie de handel naar Vlissingen wilde trekken, moest zorgen voor goede kooplui. In mei daaraan voorafgaande waren de rijksnormaallessen, een onderwijzersopleiding, van Middelburg naar Vlissingen overgeplaatst. Zo werd de stad gereed gemaakt voor haar toekomstige rol als een van de belangrijker havensteden van Nederland.⁵⁸⁶

De taak van de gemeente werd nog verder uitgebreid. De kamers van arbeid waren sinds 1907 bezig met plannen voor een gemeentelijk werklozenfonds dat de vakbondskassen zou kunnen steunen bij werkloosheid. Zowel het ChrPAS als het PAS bleken te willen meewerken, al eiste het PAS *'medezeggingschap'* in de voorbereiding *'daar wij dit als hoofdzaak een der voornaamsten punten achten, hoe dit fonds zal worden saamgesteld'*. De werklieden stonden gereserveerd tegenover de plannen. Veel metaalbewerkers zagen het nut van een werklozenfonds

niet in: zij gingen toch weg als er geen werk meer was. Meer reserves bleken toen de kamers van de arbeid op 3 januari 1908 met de vakverenigingen vergaderden. Jan Smit voerde het hoogste woord en dat beviel een aantal vakverenigingsmannen al niet. Men vroeg zich ook af of de staat de werkloosheidsverzekering niet moest betalen. Die steunde immers de invoering van nieuwe machines, welke de werkloosheid veroorzaakten? Een voorbereidingscommissie werd gekozen met Jan Smit als belangrijkste lid. Eerst op 30 oktober 1908 liet deze commissie van zich horen: C.A. Verrijn Stuart, de bekende statisticus die zich nogal bezig hield met het onderwerp, kwam voorlichten. Waren de voorafgaande maanden door de ruzie tussen Leeuwenburg en De Lange te roerig geweest om de aandacht te vestigen op de werkloosheidsverzekering, de rede van de conservatieve Verrijn Stuart bracht de verwezenlijking van het plan weinig verder. Het professorale betoog vergrootte de argwaan van de werklieden. Zowel de vrij-socialistische schilder P. Hubregtse (inmiddels in Vlissingen weer teruggekeerd) als Levien van Oorschoot vielen Verrijn Stuart aan. Nu aarzelden de werkliedenverenigingen nog meer hun fondsen onder controle van een gemeentelijk lichaam te stellen. Ook vonden ze het een inbreuk op hun autonomie dat ze van Jan Smit naast hun gewone kas een aparte werkloosheidskas moesten oprichten. Smit vertelde hen zelfs hoe ze het beste vakverenigingen konden oprichten: hij zou liever geen vereniging oprichten *'die bijv. alle werklui van de fabriek 'de Schelde' omvat. Me dunkt vaksgewijs is veel beter. Wanneer er 100 mensen bij elkaar zijn, dan is zoo'n massa vatbaar voor paniek in al zijn betekenissen. Met 1 mensch is dit niet het geval. Het karakter van kleine groepen blijft meer onaangetast, meer individueel, het karakter van de menigte is slap. Voor het gemeentelijk fonds lijkt me vaksgewijs handelen ook veel beter, daar de gemeente zorgen moet dat het geld op de beste manier zal besteed worden.'* Jan Smit stond wel heel ver van de denkwereld der vakverenigingsmannen af en schatte kennelijk de intellectuele vermogens van de werklieden niet hoog. De gemeenteraad richtte eerst op 22 juli 1910 een 'Gemeentelijk Werklozen-Fonds' (GWF) op. Het Gentse stelsel werd gevolgd, waarin de gemeente een toeslag gaf op de uitkeringen uit de aangesloten werklozenfondsen. Arbeiders kwamen niet in het bestuur van het fonds. In 1911 ging het GWF van start. De arbeiders hadden er geen animo voor. Op het eind van het jaar waren slechts twee verenigingen aangesloten: de afdeling van 'Mercurius' (de bond voor kantoorpersoneel die voortdurend aangedrongen had op een GWF) en de afdeling van St Eloy.³⁸⁷

Al deze vernieuwingen waren in sociaal en sociaal-politiek opzicht belangrijk. De HBS en Handelsschool vergrootten met hun leraren de zo kleine intelligentsia. In de stadspolitiek zouden deze leraren nog van zich doen horen. In sociaal-politiek opzicht ging de gemeentelijke overheid een groter rol in de stedelijke gemeenschap spelen. Haar takenpakket werd uitgebreid. De nieuwe bouwverordening en het uitbreidingsplan stelden nieuwe regels en zwaardere eisen aan de nieuwbouw. Door het GWF bemoeide de overheid zich intensiever met het sociale leven in de stad. De vernieuwingen van Van Niftrik kostten echter veel geld. Met zijn overval tactiek hinderde hij bovendien een degelijk onderzoek van de financiële gevolgen van zijn voorstellen. Een enkele maal leidde dat tot felle discussies (want Van Niftrik verdedigde zich altijd fel), maar meestal won de wet-

houder vrij gemakkelijk een meerderheid voor zijn plannen. Eerst in 1910, toen de rek uit de stadsfinanciën was, werd hij (achter gesloten deuren) op zijn vingers getikt omdat hij zo vaak de begroting overschreed. Van Niftrik had geprobeerd door de invoering van een commerciële boekhouding meer greep te krijgen op de stadsfinanciën, maar dat was niet gelukt. Vervolgens werd door de aanstelling van een controleur van de plaatselijke belastingen, M.J. Hemmekam, de falende gemeenteontvanger onder curatele gesteld. Hemmekam was een horzel wat de aanslag in en het binnenhalen van de hoofdelijke omslag betreft, zodat de opbrengst ervan aanmerkelijk steeg.⁵⁸⁸

De kosten van het beleid van Van Niftrik verkleinden de financiële speelruimte van de gemeente en versterkten het effect van de conservatieve instelling van de gemeenteraad. In 1910 konden 12 van de 17 raadsleden conservatief genoemd worden: 9 liberaal en 3 ARP. Het gevolg was dat de gemeente haar sociale taak nog slechter uitvoerde, dan we gezien de zwakke financiën zouden verwachten. Een voorbeeld is het woningonderzoek. Het woningtekort en de armoede van de bewoners van slechte huizen maakten onbewoonbaarverklaring moeilijk. De zwakke, of zwak geachte, vermogenspositie van huiseigenaars deed de gemeente coulant optreden bij de uitvoering van herstellingen. Soms deed een gemeenteraadslid een goed woordje voor een huizenbezitter. In 1911 werd de bouwverordening op verzoek van patroons en aannemers versoepeld. Daarnaast werd het woningonderzoek door de gemeente gefrustreerd. C.A. Kalbfleisch, wethouder van financiën, weigerde voldoende ambtenaren aan te stellen, zodat klachten zeer traag werden verwerkt. Waren ze eenmaal geregistreerd, dan was de controle op de reparatie weer slecht. De uitvoering van een onbewoonbaarverklaring werd (in verband met de toestand van de bewoners bijvoorbeeld) soms meer dan een jaar vertraagd. Ook werd bekibbeld op het inschakelen van deskundigen bij het onderzoek.⁵⁸⁹

De schaarse gelden werden bovendien door de raad ongelijkmatig uitgegeven. Geld kregen de HBS en de Handelsschool (die klein bleef), steeds hogere subsidies ontving de Zeevaartschool (omdat de bijdragen van particulieren daalden), maar het volksonderwijs kreeg veel te weinig. Terwijl voor de ULO-school E het schoolgeld werd verlaagd, werd de schoolgeldheffing voor de scholen voor on- en minvermogenden scherper. De toestanden op die scholen bleven echter slecht. De klassedeler was veel te groot: in 1910 had school A (aan de Coosje Buskenstraat) 47 leerlingen per klas, school B (aan de Hooikade) 43 en school F (op het Eiland) 39, doch school E (Wagenaarstraat, voor kinderen van rijke ouders) 30. Het gemeentebestuur deed weinig aan deze toestanden uit angst voor de kosten. In 1910 ging 62.1% van de leerlingen in het openbaar onderwijs (ongeveer tweederde van alle leerlingen in het lager onderwijs) naar de volksschool. Vóór de verscherpte schoolgeldheffing betaalde op school A 82.4% van de leerlingen geen schoolgeld, op school B 84.6% en op school F 24.7%. De bijdrage van de ouders in de kosten van het onderwijs was dus zeer gering.⁵⁹⁰

Voor de belangen van de happy few zorgde de raad beter dan voor die van de grote volksklasse. Neem de salarissen van de ambtenaren. Vaak werd alleen het salaris van de topambtenaren verhoogd. In 1906 werd bijvoorbeeld het salaris van de gemeentesecretaris, F.S. Witteveen, en van de burgemeester met 500 gulden opgetrokken tot 3000 gulden per jaar. De onderwijzers vroegen ook hun

traktementen te verhogen. Een beginnend onderwijzer kreeg het wettelijk minimum van 500 gulden per jaar. Het maximum salaris dat de Vlissingse onderwijzers konden verdienen was 850 gulden. Uiteindelijk gingen alleen de maxima wat omhoog. Jos. van Raalte (voorzitter van de commissie van toezicht op het lager onderwijs) meende dat bij verhoging van het minimum het baantje van onderwijzer te begeerlijk werd. Het zou te veel jongelui uit de lagere volksklassen aantrekken en dat moest tegengegaan worden.⁵⁹¹

Het aantal sociale taken van de gemeente breidde zich uit na 1900, maar steeds duidelijker werd dat mannen in de gemeenteraad zaten die niet deugden voor hun werk. De gevolgen merkten niet alleen de lagere ambtenaren, maar ook de belastingbetalers. Daarmee zijn we weer terug bij de verklaring van Jac. L.A. de Lange. Met uitzondering van 1910 waren de uitgaven van de gemeente tijdens het bestuur van Van Niftrik aanmerkelijk gestegen. Vooral in 1906 en 1911 was de toename zeer groot met percentages van respectievelijk 70 en 76%. De ontvangsten waren minder schoksgewijs omhoog gegaan, maar toch zo dat ze in 1911 driemaal zo hoog waren als in 1905. Een belangrijk deel van die ontvangsten moest uit de hoofdelijke omslag komen. Deze werd tussen 1906 en 1911 anderhalf maal zo hoog: van fl. 78962.61⁵ tot fl. 123843.91⁵. Het aantal aanslagen steeg in dezelfde periode van 3123 naar 4404. De lastendruk werd groter; het aantal bezwaarschriften nam toe van 134 in 1909 tot 206 in 1911 en voortdurend moest nog naar nieuwe geldbronnen gezocht worden. De gemeentewet bood weinig mogelijkheden. Telkens stootte men bovendien op de geringe draagkracht van de inwoners. In 1905 werd de eigen aangifte voor de hoofdelijke omslag veranderd in een ambtelijke aanslag; het aantal klachten steeg het jaar daarop met negentig. Toen in 1907 veel meer mensen werden aanslagen in de hoofdelijke omslag, kwam het voor het eerst tot georganiseerd protest onder leiding van vrije socialisten en sociaal-democraten. De hoofdelijke omslag bleef echter zoals ze was. De grondbelasting ging in 1908 omhoog, een rioolbelasting werd ingevoerd en de huizenbezitters kreunden. Voor het eerst deed een even zwierig als venijnig schrijvende tegenstander van Van Niftrik van zich horen in de *Vlissingse Courant*: 'Motor', pseudoniem voor het hoofd van de R.K. Jongensschool R.G. van Nieuwkuijk. Het beleid van Van Niftrik leidde rechtstreeks naar het bankroet van de gemeente, betoogde hij in zijn eerste brief. Middelburg en Goes kenden een kleine progressie in hun hoofdelijke omslag, maar hier waren de Vlissingse bestuurders weer tegen. Progressieve belastingen, betoogde Van Niftrik, joegen de rijken de stad uit.⁵⁹²

In 1911 kwam alles samen: de uitgaven gingen drastisch omhoog, de belastingdruk volgde (doordat bovendien de Engelse boekmakerskantoren, die ca. 6000 gulden jaarlijks aan belastingen betaalden, door nieuwe zedelijkheidswetgeving verboden werden) en aan de andere kant was er een forse stijging van prijzen. De ontevredenheid nam flink toe. In zoverre had De Lange dus gelijk, maar wanneer we de komst van de SDAP-ers in de raad willen verklaren, moeten we ook kijken naar de toenemende taak van de overheid in de samenleving, met name op sociaal gebied. Langzaam maar zeker ontstonden voor de SDAP een platform en een functie in de gemeentepolitiek. Waar de lasten zo hoog werden, had het zin te vragen of ze niet anders verdeeld konden worden. Waar de onrechtvaardigheid in het gemeentelijk uitgavenbeleid zo duidelijk voor de dag kwam, had het zin te

vragen of die uitgaven ook nodig waren en of ook de lagere ambtenaren meer salaris konden krijgen. Waar zoveel nieuwe huizen gebouwd werden en de gemeente de huizenbouw subsidieerde had het zin te vragen naar de gemeentelijke grondpolitiek. De sociaal-democraten konden alternatieven voor het gevolgde beleid aanprijzen, wat gemakkelijker is dan de invoering van volkomen nieuwe zaken voor te stellen.⁵⁹³

Voorts moeten we bedenken dat de gemeentelijke democratie van dubieus gehalte was. Uitgaande van de theorie dat partijverschillen in de gemeentepolitiek niet moesten doorklinken was een klimaat ontstaan waarin de ARP bij gemeenteraadsverkiezingen liberale kandidaten steunde en omgekeerd. De vooraanstaande conservatieve liberaal H.C. Beijerman stelde zelfs eens voor om de nieuwe gemeenteraadsleden bij enkele kandidaatstelling te benoemen. Dan zouden verkiezingen niet eens nodig zijn. De wens om de bevolking uit te sluiten van de politieke besluitvorming deed de Vlissingse volksvertegenwoordigers veel zaken achter gesloten deuren behandelen. Dat had zin wanneer het om de aankoop van panden ging, maar in Vlissingen werd na 1906 ook de begroting zo behandeld! Gedeputeerde Staten hadden dit wel onwettig verklaard, maar de raad had vervolgens (ook weer achter gesloten deuren!) informele, huishoudelijke vergaderingen voor dit doel in het leven geroepen. De openbare begrotingsbehandeling verwerd tot een formaliteit waarin een raadslid voor de show eens een informatieve vraag stelde of een afwijkende mening meedeelde. Het publiek vermoedde wel dat de gemeentelijke politiek zo werkte, doch eerst in 1910 werd dit in de raadszaal ook erkend toen J.M. Stuart zich versprak.⁵⁹⁴

Vlak voor de verkiezingen van 1911 werd nog eens goed duidelijk gemaakt waar de raad politiek stond. Op 30 juni werd zonder discussie een colportageverbod ingesteld. De directe aanleiding voor dit besluit lag bij de nieuwe colporteur van *De Toekomst*, de zetter Dirk Wehrens: *'Dat was iemand die door zijn brutaliteit nog wat advertenties kon vastkrijgen. Op den duur had hij een hele pagina. Wehrens wist het hoor. 'Wel Dirk', zeiden we dan, 'nou kan je bij die vent toch niet gaan vragen? We hebben hem toen en toen gepubliceerd' (dan had hij een dienstmeisje ontslagen of was hij er 's nachts bij in bed gekropen en dat werd dan gepubliceerd), maar dan zei hij: 'daar geef ik niks om. Je zal wel zien.' Hij was wel een beetje, eej: revolutionair.'* Wehrens sjouwde de hele stad door, haalde overal mededelingen op zodat eindelijk weer eens wat over Vlissingen in *De Toekomst* stond en... verkocht zijn kranten bij winkels *'onder luide mededeeling dat daarin voor den aldaar gevestigden winkelier beleedigende artikelen voorkwamen'*. Zowel *De Toekomst* als de SDAP werd door het colportageverbod getroffen. Wehrens verzamelde op 15 juli negen processen-verbaal vanwege een bord *'Te koop 'De Toekomst' prijs 3 cent'*. Pieterse van Wijck, pachter van de gemeentelijke aanplakborden, mocht zelfs in verkiezingstijd geen exemplaren van *De Baanbreker* (reclame waarvoor de sociaal-democraten hadden betaald) aanplakken.⁵⁹⁵

Zo viel het Lindeijer niet moeilijk de raadsleden, de VDB-ers Van Niftrik en Geelhoed in te sluis, af te schilderen als conservatief. Hij veroordeelde het financiële beleid van de gemeente: het uitgavenbeleid en het gemak waarmee leningen werden afgesloten. Hij hekelde het belastingstelsel, dat niet progressief was en een veel te lage belastingvrije som had. De belastingen werden zwaarder, terwijl voor

lager onderwijs en sociale bijstand voortdurend minder geld werd uitgetrokken: *'Onze gemeente-politiek is de uitdrukking van de meest ergerlijke klasse-heerschappij.'* Op 24 juni 1911 publiceerde hij het tien jaar oude gemeenteprogram van zijn partij, dat voor Vlissingen echter nog veel nieuws bevatte. Het wilde een andere grondpolitiek: niet meer verkopen, maar uitgifte in erfpacht zodat de gemeente de zeggenschap behield over de grond en meedeelde in de waardeestijging van de grond. Bedrijven van openbaar nut (de gasfabriek, maar ook de havens) moesten in handen van de gemeente komen. De ambtenaren moesten beter betaald worden en de gemeentelijke directe belastingen moesten progressief zijn. Hiervan maakte de SDAP-afdeling het eerste werk. Op 21 april zond zij een verzoekschrift naar de raad om de belastingvrije som te verhogen en progressieve belastingdruk in te voeren. Lindeijer wist de steun van vrijwel alle niet-antiparlementaire arbeidersverenigingen te krijgen, zelfs (zij het met reserves) van 'Patriomonium' en de CNWB. In juni konden de belastingaanslagen geen duidelijker contrast bieden met het streven van de SDAP: ieder moest ongeveer 14% meer betalen.⁵⁹⁶

Om duidelijk te maken dat de SDAP zou streven naar verbetering van de positie der lagere ambtenaren, kwam Lindeijer op voor de gemeentewerklieden bij de reiniging. Ook speelde hij in op wrevel over de duinwaterleidingmaatschappij, die weigerde waterleidingen aan te leggen waar onvoldoende winstkansen waren en juist 12% dividend had uitgekeerd. In augustus zond de SDAP-afdeling een verzoekschrift aan de raad om goed drinkwater ter beschikking te stellen. Ook voor dit adres wist Lindeijer steun te krijgen. Hij richtte zich trouwens niet alleen op de arbeiders, maar ook op de kleine burgers. Zelfs smidsbazen verdedigde hij, die door onderlinge afspraken meestal hoge prijzen bedongen bij de gemeente, maar nu door een smid uit Souburg waren voorbijgestoken. Voor kleine bazen was het in Vlissingen niet veel beter dan voor arbeiders, meende Lindeijer. Een SDAP-raadslid zou hun belangen beter behartigen.⁵⁹⁷

Het vastlopen van de gemeentefinanciën en de toenemende armoede onder met name de armere inwoners hebben de SDAP geholpen bij het verkiezingssucces van 1911 en 1912. Daarnaast maakte Lindeijer goed gebruik van de mogelijkheden die hem geboden werden, beter dan Leeuwenburg vóór hem. De structurele wijzigingen in de stadspolitiek, gevolg van het beleid van Van Niftrik, gaven hem dan ook meer kans.

c. de sociaal-democraten in de raad, 1911-1914

De Meij werd op 6 oktober 1911 als lid van de gemeenteraad geïnstalleerd en wat nog nooit gebeurd was: de burgemeester hield een toespraakje om de nieuwe leden erop te wijzen *'dat niet voor de belangen van eene enkele partij, maar voor die van alle ingezetenen gelijkelijk moet worden opgekomen'*. In januari 1912 volgde Lindeijer. Een half jaar later werd nog een derde SDAP-er gekozen: de spoorwegambtenaar A.C. van Hal, wederom in district III. Hoe werden de sociaal-democraten opgenomen? Ze werden gedoogd, maar dat was dan ook alles. *'De socialisten komen er nu wel in, maar ze rollen er weer net zo gauw uit'*, zei Van Raalte. Terwijl de aannemer W.L. Huson onmiddellijk in de belangrijke vaste commissie voor de fabricage (publieke werken) kwam, bleef De Meij buiten alle raadscommissies. Zelfs voor de onbenullige commissie voor de badplaats

kreeg hij nog te weinig stemmen. In de raadscommissies vond echter een groot deel van de besluitvorming plaats. Eerst in oktober 1912 werd De Meij gekozen in de weinig belangrijke commissie voor de strafverordeningen. Later volgden nog wel meer commissies, maar men vroeg steeds alleen De Meij, alsof men deze gematigde en degelijk optredende sociaal-democraat wilde losweken uit de fractie. Lindeijer en Van Hal werden tot 1914 voor raadscommissies gepasseerd. De SDAP-ers werden zodoende ernstig in hun raadswerk belemmerd.⁵⁹⁸

De sociaal-democratische fractie was een roerig element in de raad met een gezonde invloed op de gemeentepolitiek. Die heilzame invloed bleek meteen bij de begrotingsbehandeling, oktober 1911. Opeens klonk van allerlei kanten bezwaar tegen de huishoudelijke voorvergadering waar de begroting eigenlijk werd behandeld. Nog een nieuwigheid: wethouder Kalbfleisch, van financiën, gaf een algemene beschouwing over de begroting. Zoiets was in de geschiedenis van de stadspolitiek maar een enkele maal voorgekomen. Al gauw werd zijn reden duidelijk. De Meij had een grote rede voorbereid. Daarin pleitte hij onder andere voor uitbreiding van de sociale gemeentepolitiek: salarisverhogingen voor de lagere ambtenaren, meer mensen in vaste dienst en maatregelen in verband met de heersende duurte. Van Raalte stoorde het dat De Meij opkwam voor de arbeiders en lagere ambtenaren. Hij moest de politiek erbuiten houden, want hij zat niet alleen namens de arbeiders in de raad. De liberalen hadden hem ook gesteund. Het jaar daarop werd Van Raalte door de antirevolutionairen bijgevalen, maar De Meij vond dat als hij *'niet voor zijne kiezers sprak, dan zou hij in zijne plichten als socialistisch Raadslid te kort schieten. [...] 't Is noodig dat hier eene arbeidersstem klinkt. Spreker gevoelt er niets voor, om voor de belangen der meer goeden op te komen; dit zij dan de taak der overige raadsleden'*.⁵⁹⁹

Net als in 1899, na de metselaarsstaking, ging een golf van sociaal gevoel door de raad. De katholieke middenstander Manse wilde een raadscommissie voor sociale zaken instellen en naast het werklozenfonds een arbeidsbeurs oprichten. Sociale woningbouw zou aan een aparte commissie moeten worden toevertrouwd. De liberale dokter Staverman wilde de rechtspositie van de ambtenaren beter regelen en hen verlofdagen geven. Ook vond hij een schoolarts hoognodig. Staverman had reeds drie weken geleden de aandacht van het gemeentebestuur gevestigd op de duurte. B&w hadden direct een commissie van advies met enkel werkgevers gevormd. Werklieden waren niet gevraagd, zei Van Niftrik, omdat de werkgevers niet alleen het geld hadden om de levensmiddelen in te slaan, maar ook beter een overzicht van de prijsontwikkeling zouden kunnen krijgen. De Meij werd uiteindelijk toch lid van de commissie, als vertegenwoordiger van de werklieden, maar zijn invloed was gering. Jos. van Raalte, de voorzitter, en W.L. Huson, secretaris, deden het meeste werk, soms zonder hun medeleden erin te kennen. De commissie stelde een mager pakket maatregelen voor, waarvan nog een gedeelte werd afgestemd. De Meij was verbolgen. Als men hem nog eens zou vragen voor zo'n commissie, zou hij bedanken.⁶⁰⁰

De eerste stemmen tegen de arbeidersvriendelijke golf gingen eind 1911 op toen het gemeentebestuur een voorstel indiende om de hoofdelijke omslag progressief te maken. Het was een gevolg van het verzoekschrift van de SDAP. De financiële commissie uit de raad en b&w zagen geen andere weg om de belastinginkomsten te verhogen. B&w stelden de raad voor de zwaarte van de belasting-

heffing van 2 naar 5% te laten lopen, de financiële commissie wilde de werklie-den zwaarder belasten en stelde een schaal voor van 3.5 naar 6%. De Meij kon aan de besprekingen niet deel nemen, omdat hij op zee was. Hij had voorgesteld door een verhoging van de belastingvrije som de eerste klasse op te heffen. De raadsvergadering gaf daarop een aardige gedachtenwisseling. Niemand minder dan Van Raalte beval het voorstel van De Meij warm aan. Zijn belangen als grootste werkgever in de stad zullen niet ver uit zijn gedachten zijn geweest, maar bovendien kon hij, ook gekozen in district III, nu de conservatieve libera-len een sociaal gezicht geven. Niemand nam het voor de rijken op, maar de be-langen van de middenstand werden ferm verdedigd door de antirevolutionair H.J. Tichelman en door Staverman, lid van de financiële commissie, die b&w 'Arbeiterfreundlichkeit' verweet. Dat verzet mocht uiteindelijk niet baten, want al werd het amendement-De Meij afgestemd, het voorstel van b&w werd aange-nomen. De financiële nood, de angst voor ontevredenheid onder de arbeiders en een groter aanhang van de SDAP hebben de balans heeft doen doorslaan naar progressieve belastingen.⁶⁰¹

Wat was het beleid van de sociaal-democraten in de raad? Wat konden ze eigenlijk verwezenlijken? Afgezien van hindernissen, zoals hun afwezigheid in raadscommissies, belemmerde één grote barrière het voeren van sociaal-demo-cratistische gemeentepolitiek: de krappe financiën. Door het 'bekende burgerlijke wanbeheer', schreef Lindeijer aan Wibaut, kon niets in de richting van de SDAP gedaan kon worden of de hoofdelijke omslag moest omhoog. 'Beide is even ver-werpeijk'. De sociaal-democraten controleerden zo nauwkeurig mogelijk de uit-gaven en eisten groter inzichtelijkheid van het financieel beheer. Vooral mochten begrotingen niet meer te laag geraamd worden, zoals Van Niftrik wel had ge-daan. Lindeijer weidde hierover in 1913 zo fel uit, dat het hem op een uitbrander van Van Raalte te staan kwam. Veel aandacht kreeg de grondpolitiek. Bij de be-grotingsbehandeling in 1912 hield De Meij daarover een zeer kundige beschou-wing. Op het eind van het jaar werd op zijn voorstel een onderzoekscommissie ingesteld, waar hij zelf deel van uitmaakte. Als gevolg van dat onderzoek werd in juli 1913 een fonds voor buitengewone aflossing van geldleningen opgezet, dat later zou moeten overgaan in een gemeentelijk grondbedrijf.⁶⁰²

Intussen probeerden de SDAP-ers zoveel mogelijk de positie te verbeteren van hen die zij zeiden in de raad te vertegenwoordigen. Ze kwamen op voor de lagere gemeente-ambtenaren en vooral de onderwijzers. Omdat ze in de minderheid waren, hadden ze echter zelden succes. Ze bewerkten vooral kleine bijstellingen. Soms traden ze niet creatief of gedurfd genoeg op. Het gebeurde wel dat dokter Staverman hen links passeerde. De SDAP stond de parlementaire weg voor omdat ze meende dat de klassenstrijd ook op het politieke vlak gevoerd moest worden. De staat was niet alleen een macht die door de heersende klasse ten eigen bate werd gebruikt, maar naarmate de overheidstaken zich uitbreidden was er in de politiek meer voor de werkende klasse als geheel te regelen. Ook hier speelde echter de financiële zwakte van de gemeente de SDAP parten en was de directe invloed van de partij gering. Een verzoek van de VBB om 'de bepalingen' in de gemeentebestekken te herzien werd in 1911 en 1912 bijvoorbeeld niet vlug-ger behandeld dan tien jaar tevoren. Uiteindelijk werd begin 1913 door b&w een herziening voorgesteld die amper een vooruitgang betekenden. Lindeijer had een

paar maal op spoed aangedrongen en probeerde nu tevergeefs de lonen te verhogen. SDAP en VBB gingen keurig volgens de parlementaire regels te werk, buitenparlementaire druk werd niet uitgeoefend.⁶⁰³

De SDAP-raadsfractie kwam vooral op voor het volksonderwijs. De standescholen moesten worden afgeschaft en de scholen C en E opengesteld voor kinderen van armere ouders. Voorts wilde de fractie de klassedeler verlagen en de gelden voor het onderwijs rechtvaardiger verdelen. Veel kwam van dit streven niet terecht. Voor kritiek op Van Niftriks HBS en Handelsschool had de fractie de steun van de antirevolutionairen, maar moest ze die van dokter Staverman ontberen. Zodoende werd op de HBS een klas gesplitst zodra deze meer dan dertig leerlingen bevatte, terwijl in mei 1914 een voorstel van Van Hal om de klassedeler in het lager onderwijs tot 40 terug te brengen werd afgestemd. De klassebevoordeling liep in Vlissingen wel erg in de gaten, concludeerde *De Baanbreker*.⁶⁰⁴

Wel wist de SDAP-fractie de voorzieningen te verbeteren die uit de leerplichtwet voortvloeiden: de uitdeling van klompen en voedsel aan behoeftige leerlingen. De SDAP was er principieel tegen de leerplichtwet via ideële verenigingen, die *'liefdadigheid als een verheven kapitalistisch tijdverdrijf'* beoefenden, uit te voeren. In Vlissingen kreeg 'Hulp in Nood' nog steeds slechts tweehonderd gulden per jaar voor klompen en warm voedsel werd nog steeds verstrekt door de dames van de vereniging 'Kindervoeding'. De liberale elite die de scepter zwaaide in beide verenigingen was niet van zins ruimer te bedelen. De SDAP wilde echter, dat de uitgaven voor kindervoeding en kleding flink omhoog gingen. Tijdens de begrotingsdebatten van 1912 opperde De Meij 'Hulp in Nood' 500 gulden te geven, maar de liberalen meenden dat genoeg gedaan werd en de antirevolutionair H.J. Tichelman zei: *'Het volk moet worden opgevoed om zelf voor zijne kinderen zorg te dragen. Die zorg zal anders van het gezin naar de gemeenschap worden verplaatst.'* Anders dan de katholieke jongensschool deed het protestants-christelijk onderwijs dan ook niet mee met de klompenuitdeling. De sociaal-democratische pleidooien hebben het beleid versoepeld. Tegelijkertijd nam de vraag toe. In 1912 werd door HiN 240 gulden aan klompen uitgegeven, terwijl de vereniging in augustus 1913 reeds de klompenuitdeling moest stopzetten. Werden in 1911 nog 610 klompen gedeeld, in de eerste negen maanden van 1914 steeg dat aantal reeds tot 701. Voor dat jaar had HiN 100 gulden meer subsidie aangevraagd.⁶⁰⁵

De ontwikkeling van de klompenuitdeling laat zien dat mede door het optreden van de SDAP in de raad iets veranderde in de verhouding tussen gemeentelijke overheid en (arme) burgers. Het aantal behoeftigen dat steun bij de gemeente kon krijgen steeg, hoewel absoluut en relatief het aantal leerlingen dat de openbare scholen voor on- en minvermogenenden bezocht na 1911 terugliep. Het aandeel van de armescholen in het aantal leerlingen dat het openbaar lager onderwijs bezocht, daalde tussen 1905 en 1914 van 67% naar 58%. Intussen breidde met name de tussenschool C, van meester Jurry, zich uit. Er lijken kinderen naar toe te zijn gegaan die voorheen naar de scholen voor on- en minvermogenenden zouden zijn gezonden. Externe democratisering, het proces waarbij ook armeren deel krijgen aan hogere vormen van onderwijs, vond kennelijk plaats. Dat proces werd door de SDAP krachtig gesteund. In principe stond de partij kosteloos onderwijs voor en de fractie poogde bij monde van Van Hal zo dicht mogelijk bij

dat ideaal te komen. Met name toen in 1914 ook het schoolgeld progressief werd gemaakt probeerde ze door amendementen de laagste klassen van het schoolgeld zo laag mogelijk te stellen, doch deze amendementen werden niet aangenomen.⁶⁰⁶

De SDAP trad echter niet alleen op voor het directe belang van de arbeiders, ook de economische ontwikkeling van de stad wilde ze bevorderen. Uiteraard was daar een arbeidersbelang mee gediend: de werkgelegenheid werd verbeterd en de financiële draagkracht van de gemeente (en daarmee de speelruimte voor de SDAP) kon erdoor versterkt worden. In praktijk ging de partij daarmee de belangen van de stad als geheel, dat wil zeggen óók die van de bourgeoisie, behartigen. Zo werkte ze mee aan de oprichting van de groentenveiling aan de Paul Krugerstraat bij de Hobeinstraat. Dat was een idee van Van Niftrik en het was helemaal niet zeker dat zo'n veiling ook winstgevend zou zijn. De achterban werd gezegd dat de voordelen zouden overheersen. De Meij was al snel de belangrijkste woordvoerder van de voorbereidingscommissie. De veiling zou echter altijd een marginaal bedrijf blijven. De SDAP-fractie ging nog verder bij het besluit om de havens in exploitatie door de gemeente te nemen. Vooral de antirevolutionairen verzetten zich daartegen. Tichelman berekende dat de havens per jaar fl. 10.000 tekort zouden kunnen opleveren, maar De Meij bestreed hem. De SDAP was voor overname van de havens, omdat het goed was voor de vooruitgang van Vlissingen. Zelfs pleitte de fractie ervoor de boekmakers weer terug te halen al stond de SDAP-kamerfractie op het standpunt dat boekmakerskantoren verboden moesten worden. Op zich was het boekmakersbedrijf even verwerpe-lijk als de staatsloterij, redeneerde Lindeijer, *'wat niet weg neemt dat wij als inwoners eener gemeente, die ongetwijfeld groote schade van het bedoelde verbod heeft geleden, het heel wenschelijk kunnen vinden dat de boekmakers weer terug mogen komen, wat aan de welvaart van Vlissingen ten goede zal komen'*.⁶⁰⁷

De fractie wilde dus een heel eind gaan voor de welvaart van Vlissingen, doch er was een grens: het militarisme. Ze wenste niet mee te werken aan militaire investeringen. De Meij keerde zich in 1912 tegen uitbreiding van het garnizoen: het leger diende vooral ter bescherming van de bezittende klasse, bijvoorbeeld bij werkstakingen. Om diezelfde redenen stemde twee jaar later de SDAP als enige tegen het voorstel om het rijk de bouw van een manege voor de cavallerie aan te bieden. Ook trachtte de partij propaganda op scholen voor het leger te verhinderen. De vereniging 'Onze Vloot' maakte nogal propaganda voor de marine en had daarom de steun van de werven. In Vlissingen was Jos. van Raalte de gangmaker van de vereniging. In 1911 en 1912 bewerkte 'Onze Vloot' de scholen met reclamemateriaal over de marine. Om het nationaliteitsgevoel op te wekken, zei Van Raalte in januari 1913. De afdeling van de 'Bond van Nederlandsche Onderwijzers' had verontwaardigd gereageerd en de SDAP stelde vragen. Het kwam tot een verhitte discussie. Doorvragen van De Meij leidde tot het aannemen van een motie van de antirevolutionaire dokter Merckens, waarin de raad instemming betuigde met het streven van 'Onze Vloot' *'om bij de jeugd belangstelling te wekken voor onze nationale defensie, zonder welke iedere vaderlandsliefde volkomen nutteloos is'*.⁶⁰⁸

Revolutionair was het optreden van de SDAP in de raad zeker niet, voor zover dat kan in een gemeenteraad. De SDAP probeerde te realiseren wat mogelijk was en dat was niet veel. Ze kwam vooral op voor degenen die het niet breed hadden,

doch poogde ook de belangen van de stad als geheel te bevorderen. Van kritiek op de kapitalistische verhoudingen was hierbij zelden sprake. De nieuwe projecten mochten de financiële speelruimte niet verkleinen en vergrootten ze die, dan gold, zoals bij de bookmakers, 'Paris vaut bien une messe'. De SDAP droeg bij tot democratisering van de gemeentelijke politiek. Zij vergrootte de betrokkenheid van de bevolking bij die politiek en hielp de overheersing van de plaatselijke liberale elite afbreken. Bij alles wat beide groepen scheidde, had ze dit gemeen met de antirevolutionairen. De raad bestond voortaan niet meer uit ja-broers, schreef Lindeijer na zijn eerste confrontatie met Van Niftrik. In ongeveer gelijke bewoordingen schreef het *Anti-Revolutionair Propagandablade*, 'dat er een nieuwe geest is gevaren in onze vroege vaders. De tijd dat 'ja en amen' werd gezegd op alles wat in de sociëteit was besloten, is voorbij en wij zijn op weg naar het ideaal dat alle raadsleden, zonder ruggespraak een zelfstandig oordeel vellen'. Een duidelijk bewijs werd geleverd toen in 1913 niet de conservatieve liberaal Marten Laernoës Van Niftrik als wethouder opvolgde, zoals de liberalen hadden bedisseld, doch de antirevolutionair Tichelman. Dit was een protest tegen het optreden van een klik in de gemeente, schreef Lindeijer. 'Deze klik van enkele groote werkgevers plus wat sabelsleepers, zijn in de meening dat zij als middeleeuwsche regenten over de burgerij kunnen beschikken en besturen.' Die tijden waren evenwel voorbij.⁶⁰⁹

d. de groei van de SDAP-afdeling

In december 1910 hield de afdeling haar maandelijkse ledenvergadering bij Lindeijer thuis. Twee jaar later was dat onmogelijk. Vanaf mei 1912 werden de ledenvergaderingen in 'Admiraal de Ruijter' gehouden:

Staat 8.1. Ontwikkeling ledental SDAP-afd. Vlissingen. 1911-1914.*

datum	aantal
31/12/10	16, waaronder 4 vrouwen
31/3/11	17
30/6/11	18
30/9/11	28
31/12/11	35
31/3/12	42
30/6/12	43
30/9/12	50
31/12/12	58
31/12/13	82, waaronder 20 vrouwen

* Bron: Archief-SDAP, correspondentie afdeling-Vlissingen - PB.

Het aantal abonnees op *De Baanbreker* steeg tussen juli 1910 en februari 1912 van 40 naar 180. De afdeling groeide vooral in verkiezingstijd. Dan werd voor 'kiezerskweek' aan huisbezoek gedaan en presenteerde de partij zich nadrukkelijker in de openbaarheid. Bij de kiezerskweek ging het ook om het winnen van

leden, of minstens van lezers van het blad *De Baanbreker*. In de eerste maanden van 1913 werden zo'n 40 abonnees op *De Baanbreker* gewonnen, terwijl de 'roode week' aan het eind van het jaar 14 nieuwe leden en 23 abonnees op het dagblad *Het Volk* opleverde.⁶¹⁰

De sociale- en beroepssamenstelling van de afdeling in deze jaren kan slechts bij benadering vastgesteld worden, aangezien slechts aantallen leden bekend zijn. Vergaderingsverslagen, nieuwjaarswensen in *De Baanbreker* en initialen van geldgevers leveren voor de jaren 1911 tot 1914 een 35-tal namen op. Daarnaast staan de namen van hen die op de kandidaatstellingslijsten voor de verkiezingen van 1911 en 1913 tekenden ter beschikking: 94 namen, waarvan 68 teruggevonden konden worden in het bevolkingsregister. We kunnen deze groep beschouwen als het naaste rekruteringsgebied voor de SDAP-afdeling in de jaren 1910-1914. De groep zegt dus iets over de informele banden tussen de SDAP-afdeling en degenen die zij in eerste instantie benaderde. De gemiddelde leeftijd van de SDAP-leden lag, gerekend naar 1 januari 1914, lager dan die van sympathisanten: respectievelijk 35 en 42,8 jaar. Hoewel bij kleine groepen als het bekende aantal leden van de SDAP het altijd hachelijk is conclusies te verbinden aan fijnere uitsplitsingen van de groep, lijken ook een aantal andere karakteristieken de SDAP-ers te onderscheiden van de sympathisanten. Uitgesplitst naar geboorteplaats waren bij de sympathisanten meer mensen geboortig uit Zeeland (82%) dan bij de SDAP-leden (69%). Eenzelfde beeld leveren de autochtone Vlissingers op: respectievelijk 38% en 14%. Van deze geboren Vlissingers had 55% in beide groepen nooit buiten Vlissingen gewoond. Gemiddeld hadden de SDAP-leden die van buiten Vlissingen kwamen op 1 januari 1914 korter in de stad gewoond dan de vergelijkbare sympathisanten: respectievelijk 11,5 en 16,5 jaar. Autochtone Zeeuwen en Vlissingers hadden dus meer remmingen om toe te treden tot de SDAP. Helaas worden beide groepen te klein om zinvol te onderzoeken waar degenen die zich van elders in Vlissingen hadden gevestigd, vandaan waren gekomen.

Uitgesplitst naar beroep blijken witte-boordjes proletariërs en kleine zelfstan-

30. Het lokaal 'Admiraal de Ruijter' aan de Rommelkade. Een paar huizen naar rechts, met het ronde boograam op de eerste verdieping en de bomen ervoor: het Concertgebouw.

digen een groter aandeel te hebben gehad in de SDAP-afdeling dan in de sympathisanten. Driekwart van de leden echter kwam uit de (hand)arbeidende klasse. Werknemers van drie bedrijven werden met name gerecruteerd: 'de Schelde' (37.1%), de spoorwegen (20%) en het loodswezen (11.4%):

Staat 8.2. Sympathisanten en SDAP-ers naar beroep. 1910-1914.

beroep	sympathisanten	SDAP
werkzaam bij KMS	24 (35%)	13 (37%)
(ketelmaker	5	1
vormer	4	2
smid	2	4
bankwerker	2	1
scheepmaker	2	1
klinker	0	2
draaier	2	0
rest	7	2)
werkzaam bij spoorwegen	7 (10%)	7 (20%)
(klerk	1	3
arbeider***	3	4
rest	3	0)
werkzaam bij loodswezen	7 (10%)	4 (11%)
(lichtwachter	3	3
matroos	3	1
werkman	1	0)
werkzaam bij de overheid	1 (2%)	2 (6%)
(onderwijzer	0	2)
kleine zelfstandige	6 (9%)	3 (9%)
rest	23 (34%)	6 (17%)

Familiebanden speelden tussen beide groepen een rol. De wijze waarop Lansens zijn mensen had verzameld was nog niet geheel verlaten. Via familiebanden werden bijvoorbeeld nieuwe beroepsgroepen aangeboord, maar de contacten binnen de beroepsgroepen waren belangrijker geworden bij het zoeken naar sympathisanten. De rol van de familie week voor die van de klasse. De samenstelling van de groep 'sympathisanten' weerspiegelt de activiteit van Jan de Meij (bij het loodswezen), de Praags, Van Hal en F.H. Springer (bij de spoorwegen), König (smeden), Van Broekhoven (vormers) en P. de Smit (ketelmakers). Huisbezoek mag het aantal leden van de SDAP hebben doen toenemen, bovenstaande gegevens suggereren dat de bekendheid van de werkvloer daarbij een belangrijke rol speelde.

Gezien het aandeel van de werfarbeiders in de Vlissingse arbeidersklasse zijn zij nog ondervertegenwoordigd bij leden en sympathisanten van de SDAP. Vooral werklieden uit de grote afdelingen zoals de scheepsbouw en de eigenlijke machinefabriek (bankwerkers en draaiers) ontbraken. Het is overigens niet onmogelijk dat de leden van de kleine ANMB-afdeling tegelijkertijd lid waren van de SDAP, zodat de onderverdeling ook een beeld zou geven van de sterkte van de ANMB op de werf. Over de verhouding van partij en klasse tenslotte nog dit:

een kwart van de partijleden behoorde niet tot de handarbeiders. Het gaat om drie klerken van de spoorwegen, de propagandist Lindeijer, een winkelier, Pieterse van Wijck (woningverhuurder, besteller en pachter van de gemeentelijke aanplakborden) een viskoopman en twee onderwijzers. Deze witte-boordenproletariërs speelden geen onbelangrijke rol in de afdeling. Het is goed mogelijk dat zij meer het stempel van fatsoen op de partij hebben gedrukt, dan wanneer de afdeling enkel door arbeiders met de blauwe kiel was gedragen.

De onderwijzers J.A. Sturm en A.C. de Baare, traden waarschijnlijk in 1913 toe. Een lange weg was afgelegd eer deze twee lid werden van de SDAP. De meeste onderwijzers bij het openbaar onderwijs waren progressief liberaal en hielden zich verre van de socialisten. In het begin van de negentiger jaren hadden in *Recht voor Allen* wel eens berichten gestaan over hun werkomstandigheden (mogelijk van de hand van Jacob de Witte), maar waarschijnlijk waren geen onderwijzers lid van de SDB-afdeling. Zelfs C.L. van de Weijer, die soldaten tot dienstweigering aanzette en later als vertaler en ijveraar voor rationalistisch onderwijs in de libertaire beweging naar voren trad, schijnt geen lid te zijn geweest van de afdeling van de 'Socialistenbond' of van de 'kommunistisch-socialistische vereniging'. Het was voor een onderwijzer dan ook niet gemakkelijk lid te worden van de SDAP. Bij sollicitaties werd niet alleen onderzocht of de kandidaat socialist was, maar zelfs of hij lid was van een vakvereniging. Ook leden van de 'Bond van Nederlandsche Onderwijzers' (BvNO), zeker niet allen socialisten, waren in Vlissingen ongewenst. De bijdrage van de onderwijzers in de SDAP-afdeling was niet gering. Terwijl Sturm zich vooral bemoeide met de zangvereniging 'De Volksstem', richtte De Baare (die ook zeer actief was in de BvNO) zich op de ontwikkeling van de leden.⁶¹¹

In de ledenopgave over 1913 wordt ook het aantal vrouwen vermeld dat lid was van de afdeling. Sinds de herleving van de afdeling was de 'Sociaal-Democratische VrouwenClub' weer opgestaan. De leiding had nu mej. Berwald, echtgenote van een lichtwachter bij het loodswezen. De afdeling werd beduidend minder actief toen zij in 1913 de voorzittershamer overdroeg aan de vrouw van Lindeijer (de beide andere bestuursleden waren mevrouw Van Hal en mevrouw Van der Peijl). Groot werd de club niet: in 1913 werd nog vergaderd bij de Berwalds thuis. De Internationale Vrouwendag op 8 maart werd door de Vlissingse club voor het eerst gevierd in 1914: een dag die geheel werd gesteld in het teken van de strijd voor algemeen kiesrecht, waar naast de vrouwen ook de mannen (of misschien andersom?) konden strijden. Men mocht ageren voor vrouwenkiesrecht, schreef Jan de Meij in 1914 in een tamelijk hautaine brief aan de *Vlissingse Courant*, maar bij voorkeur diende dit te gebeuren in het kader van door de SDAP gecoördineerde en gecontroleerde acties.⁶¹²

Waar stond de afdeling in de partij? Een oude SDAP-er herinnerde zich het afdelingsleven als tamelijk lauw. Lindeijer schreef wel eens wat in *De Nieuwe Tijd*, het theoretisch tijdschrift van de linkse marxisten, maar een afdeling als Bussum of Amsterdam III vóór 1909, was Vlissingen zeker niet. Doorgaans nam ze een rustige centrumpositie in, soms sloeg ze een principiële toon aan. In 1913 sprak ze zich uit tegen het aanvaarden van ministersposten. Veel interne discussies schijnen er verder niet te zijn geweest. De Middelburgse afdeling, die eind 1913 115 leden had, liep ook niet over van revolutionair elan, maar lijkt toch

levendiger te zijn geweest dan de Vlissingse. Waarschijnlijk kwam dat doordat daar meer leden van intellectueel formaat (Sannes, de onderwijzer Peerlkamp) in de afdeling zaten. Overigens schijnt de verhouding tussen beide afdelingen niet geweldig te zijn geweest.⁶¹³

De afdeling probeerde het politieke en intellectuele niveau van de leden te verhogen. In 1911 begon Lindeijer scholingsvergaderingen, onder meer over werklozenverzekering en over het ontwerp-program van de SDAP. In mei 1912 werd een cursus gemeentepolitiek gestart. Vanaf 1913 werden na afloop van de huishoudelijke vergadering inleidingen gehouden. 'Parlementaire geschiedenis, 1909-1913', 'de betekenis van sociale hervormingen voor de arbeiders', 'Indische toestanden' waren onderwerpen die behandeld werden. De Baare begon in 1914 een cursus voor partijgenoten, *'welke eenmaal een meer vooraanstaande plaats in onze beweging zullen moeten innemen'*. Zij zouden zich theoretische kennis van de sociaal-democratische beginselen eigen moeten maken en de geschiedenis van de sociale wetgeving bestuderen. Ook kwam er een opleiding voor ambtenaar voor het bureau van arbeidsrecht en oefening in het debatteren. Voor het grootste deel vielen deze inleidingen en cursussen onder wat H.C.M. Michielse, in navolging van Duits onderzoek, 'funktionarissenscholing' genoemd heeft. Deze 'funktionarissenscholing' had volgens H. Reissig, waar Michielse zich onder andere op baseert, een negatieve bijmaak. Ze onderdrukte de revolutionaire wil: *'politieke scholing gaat dan grotendeels over in 'scholing voor de organisatie'*. Deze conclusie geldt ook voor Vlissingen. *'Want het zullen in de naaste toekomst óók de arbeiders zelf zijn, die meer en meer worden geroepen belangrijke posten in de maatschappij te bezetten'*, heet het in de aankondiging van de cursussen. Ik denk niet dat daarbij aan de toekomstige socialistische (sociaal-democratische) maatschappij gedacht werd.⁶¹⁴

e. verlevendiging van de Vlissingse politiek

De SDAP, meende een oud-SDAP-er, was *'een hele vreemde eend in de bijt. Vlissingen was een gezapig plaatsje, er ging betrekkelijk weinig om. De liberalen deelden er de lakens uit. Ze bedisselden alles op de sociëteit 'Unitas'.* De gemeentepolitiek werd daar vastgesteld.' De vrijzinnig-democratische HBS-leraar J. Brander schreef in die jaren: *'Ik woon in Vlissingen nu circa twee jaar en heb zooveel mogelijk de gelegenheden aangegrepen om kennis te maken met hetgeen hier wordt gedaan om de kennis van het sociale leven te bevorderen. Maar het was bitter weinig dat er te genieten viel.'* Aan de discussies in het lokaaltje van 'De Broederband', waar 'De Dageraad' vergaderde en de vrije socialisten, bewaarde hij nog de beste herinneringen. In de jaren 1910-1914 kwam verandering in deze gezapigheid. De politiek werd intensiever bedreven, het niveau steeg en steeds meer mensen werden erbij betrokken. De SDAP waakte ervoor dat de aandacht voor de politiek bij het publiek niet verslapte. Zo legde de raadsfractie in november 1912 openbare verantwoording af voor het gevoerde beleid. Dat was een nieuwtje. Voorts liet de partij met zekere regelmaat kamerleden een spreekbeurt houden.⁶¹⁵

Het kabinet-Heemskerk, dat van 1909 tot 1913 Nederland regeerde, was zeer actief op het gebied van de sociale hervormingen. Minister Talma zond een aantal belangrijke wetsontwerpen naar het parlement. Die verhoogden de belangstelling

voor de politiek. De strijd om de kiezer brandde los en bereikte een hoogtepunt in 1913, toen zowel Kamer- als Staten- en raadsverkiezingen gehouden werden. De grote vraag werd: moest de regering-Heemskerk, wier sociale wetgeving voor een deel werd tegengewerkt door de eigen achterban, wier plannen voor tariefwetten de prijzen nog zouden verhogen, wier onderwijspolitiek zou leiden tot meer overheidssteun voor het bijzonder onderwijs, blijven? In Vlissingen was de opkomst van de SDAP voor de andere partijen een extra stimulans om zich om de kiezers te bekommeren. Alle partijen deden nu aan 'kiezerskweek'. De antirevolutionairen brachten alleen al voor de kieslijsten van 1911 200 nieuwe kiezers aan. De katholieke kiesvereniging liet de katholieke vakbeweging een oproep doen aan de leden om zich in te schrijven als kiezer. De liberalen gaven adressen op waar men zich kon melden. De sociaal-democraten brachten in 1913 98 nieuwe kiezers aan.⁶¹⁶

De antirevolutionairen intensiveerden hun bestrijding van de sociaal-democraten. In de gemeentepolitiek bestookte 'Motor' met toenemende felheid Van Niftrik. Sinds begin 1909 werd op onregelmatige tijden (later werd gestreefd naar een maandelijks uitgave) een *Anti-Revolutionair Propagandablad* uitgegeven. Dit bestreed vooral SDAP en NVV (zie paragraaf g). Ter verdediging van het landelijk beleid werden allerlei cursusvergaderingen gehouden en liet men parlementariërs komen. Meestal waren die vergaderingen alleen toegankelijk voor geestverwanten. Soms werd de pers niet eens toegelaten. De eigen kudde moest zoveel mogelijk afgeschermd worden tegen andersdenkenden. Omgekeerd bleven de confessionelen meestal weg van de vergaderingen van de andere partijen, ook als ze daar werden aangevallen.⁶¹⁷

Ook de beide liberale partijen (beide met 50 tot 70 leden) vergrootten, voornamelijk als reactie op de antirevolutionaire inspanningen, hun werkzaamheid. De VDB (met Van Niftrik) bestreed veel sterker dan 'De Grondwet' de confessionelen. De antithese won het van de klassentegenstelling. Werklieden konden in de afdeling op de voorgrond treden, onder andere G.J. Bijlaard, secretaris van de arbeidersvertegenwoordiging op 'de Schelde', en de vroegere vrije socialist J.A. Stecher. De VDB-ers poogden de SDAP in de strijd tegen de confessionelen te betrekken, maar de samenwerking met de Vrij-Liberalen ging hen toch gemakkelijker af. Bij gemeenteraadsverkiezingen trokken ze hun kandidaten zelfs terug voor een verstokte conservatief als W.N. Rottier. Anderzijds was 'De Grondwet' bereid, zij het bedekt, voor de Provinciale Staten J.G. van Niftrik en de veel linkser Middelburgse advocaat J. Adriaanse te steunen. Met het oog op de verkiezingen van 1913 pleitte de leraar Brander al in mei 1912 voor een vrijzinnige coalitie en een eigen propagandablad tegen de confessionelen, doch eerst in oktober richtte de VDB een vrijzinnige propagandaclub op. Begin 1913, toen VDB-ers en Vrij-Liberalen zich ook in Vlissingen verenigden tot een vrijzinnige concentratie, werd de club uitgebreid met enkele Vrij-Liberalen.⁶¹⁸

In 1913 botsten de partijen met ongekennde intensiteit op elkaar. De afdeling van de BvNO verdedigde het openbaar onderwijs. Inderhaast werd een afdeling van de 'Bond van Protestantse kiezers' opgericht, die hartstochtelijk de liberaal E.E. van Raalte aanbeval. Daartegen adverteerden hervormde predikanten van Walcheren die de antirevolutionair Blum steunden. Een andere advertentie, die zweeg over zijn staat van dienst als districtsoptuiner van het (openbaar) onder-

wijs, gaf hoog op van Blum: *'Jaren lang Ouderling en Kerkvoogd geweest in de Nederlandsche Hervormde Kerk, zoowel te Vlissingen als elders.'* De antirevolutionairen werd het vuur zo na aan de schenen gelegd, dat ze niet alleen voor het eerst een grote vergadering hielden waarop vrouwen toegelaten werden, maar zelfs twee openbare vergaderingen waarop andere partijen mochten discussiëren. Desondanks werd Van Raalte verkozen. In Middelburg kwamen de kiesgerechtigden massaler op dan in Vlissingen. De belangstelling voor de verkiezingen was ook in Vlissingen ongekend groot, maar toch nog altijd 4 en 3% lager dan in Middelburg.⁶¹⁹

Voor de SDAP waren deze kamerverkiezingen meer een graadmeter, dan dat de partij serieus meedeed. Desondanks debatteerde ze op vergaderingen van tegenstanders en hield ze ook een openbare vergadering met J.E.W. Duys. Ze organiseerde zelfs een grote zondagse verkiezingsmeeting op het sportterrein aan de Koudekerkse weg. De nederlaag van Blum was voor de partij even verheugend als de verdubbeling van het aantal stemmen op de SDAP in vergelijking met 1909. In Middelburg behaalde Lindeijer een slechter resultaat dan in Vlissingen (12.12% tegen 20.17%). Mogelijk droeg daartoe bij dat hij uit Vlissingen kwam. In Middelburg was Blum echter succesvoller dan in Vlissingen. Vergelijken we de meer uitgesproken arbeidersdistricten (in beide steden district III), dan valt een belangrijk verschil op: de meeste stemmen behaalde Blum in Middelburg in district III (43.14%), maar in het Vlissingse III juist de minste (31.5%). De Middelburgers stemden niet alleen meer langs lijnen van verzuiling, maar de verzuiling van de arbeidersklasse lijkt er ook verder voortgeschreden.⁶²⁰

Ook bij de statenverkiezingen behaalden de liberalen de overwinning. Na herstemming werden de drie liberale kandidaten afgevaardigd. Het was overigens een herstemming met een bijsmaak, want de r.k. kiesvereniging deelde een allereerste *'hoogst schunnig'* gevonden pamflet tegen Van Niftrik rond, geschreven en verspreid door de voorzitter en secretaris van die vereniging, beiden onderwijzer aan de r.k. school voor jongens. De druiven waren zuur voor de confessionelen. Bij de volgende verkiezingen, voor de gemeenteraad, verscheen een pamflet ondertekend met *'vele beslist Hervormden'* dat Jos. van Raalte *'reformjood'* schold. Het is een van de weinige uitingen van antisemitisme in Vlissingen tussen 1875 en 1929 en het pamflet wekte grote verontwaardiging in liberale kring.⁶²¹

Overigens bleek bij de daarop volgende raadsverkiezingen dat ook de SDAP haar aanhang onder de kiezers niet vast in handen had. Beide sociaal-democratische kandidaten haalden het niet. A. de Bart, wegwerker bij de spoorwegen, viel in alle districten al in de eerste ronde terwijl Piet Praag (die op verkiezingsvergaderingen zijn mond niet open had gedaan) bij de herstemmingen in III verloor. Het advies uitsluitend sociaal-democraten te stemmen was door veel kiezers in de wind geslagen. Dezelfde geringe invloed, bleek bij de herstemmingen in III, hadden ook de andere partijen. Lindeijer heeft de stemmen bij die herstemming genoteerd, zodat we een goed beeld krijgen van het gedrag van de kiezers in district III. Er waren vier kandidaten voor twee zetels. Ieder kiezer moest dus op twee kandidaten stemmen:

Staat 8.3. Uitslag herstemming in Vlissingen-III, 14/7/13.*

naam	(ARP)		(Vrij-Lib)		(SDAP)		(VDB)	
	Tichelman	(%)	V. Raalte	(%)	Praag	(%)	Smits	(%)
Tichelman	284	67.94	120	29.62	12	4.39	2	1.25
V. Raalte	120	28.70	40	9.87	101	36.99	144	90.56
Praag	12	2.87	101	24.93	151	55.31	9	5.66
Smits	2	0.47	144	35.55	9	3.29	4	2.51
totaal	418		405		273		159	

* Bron: VC, 16/7/13.

De SDAP en de confessionelen hadden geadviseerd alleen op hun kandidaten te stemmen, de liberalen alleen op Van Raalte en Smits. De VDB-er A.W. Smits, hotel- en bioscoophouder, stond niet best aangeschreven en dat heeft waarschijnlijk zijn povere vertoning veroorzaakt. De ARP en in mindere mate de SDAP hadden in III nog de meest vaste aanhang. Resp. 68 en 55% van de stemmen van hun kandidaten kwam van kiezers die uitsluitend op die kandidaten hadden gestemd. Bij beide liberale partijen was dat percentage veel lager. Voor de Vrij-Liberaal Jos. van Raalte moet de uitslag ook iets onrustbarends hebben gehad. Minder dan de helft van zijn stemmen kwam van wasechte liberalen, de rest van min of meer zwevende kiezers. Een andere Vrij-Liberale kandidaat zou het slechter kunnen vergaan. ARP en SDAP overlaptten elkaar amper, ze hadden ook weinig raakpunten met Smits. Er was wel een grote overlapping tussen de ARP en Van Raalte: bijna 30% van hun stemmen kwam uit dezelfde bron. Dat was de oude liberale oppositie tegen de SDAP, voor wie Smits ook weinig aantrekkelijk was. De parolen van SDAP waren door de kiezers slecht opgevolgd. Meer dan een derde van degenen die stemden op Praag, meende dat Van Raalte en Praag de beste vertegenwoordigers waren voor district III. De directeur van 'de Schelde', het bedrijf waar de welvaart in de stad van afhing, kon nog steeds rekenen op steun van hen die tenderden naar de SDAP.⁶²²

Het is de vraag of de liberalen daar in eerste instantie aan dachten. Verguld over hun succes in de verkiezingen beloofden ze zichzelf niet te versagen. Sinds april 1913 gaven ze hun *Vrijzinnig Weekblad*, onder redactie van de vrijzinnige predikant Siemelink, uit. Het bestreed ARP en SDAP, ook na de verkiezingen. In oktober 1913 werd de vrijzinnige actie nog versterkt toen na een rede van Siemelink een afdeling van de 'Bond van Vrijzinnigen' werd opgericht. De Bond moest voortdurend ageren, meende de redenaar, want de kiesverenigingen traden slechts tijdens verkiezingen in het krijt. Temeer was aanhoudende propaganda noodzakelijk, nu de SDAP zich in praktijk meer en meer van de opvattingen van de Duitse marxist Karl Kautsky verwijderde. De Bond moest ook in de kerk optreden voor de vrijzinnigen. In het bestuur komen we J.A. Stecher tegen. De Bond richtte in 1914 opnieuw een vrijzinnige jongeliedenbond op. Naast de Bond bleef de vrijzinnige propagandacommissie actief. Deze besloot in 1914 tien gulden ter beschikking te stellen van mensen die zich op de kiezerslijsten zouden

laten zetten. Niet bekend is hoeveel ze moest uitkeren. Zo intensiverden de liberalen, vooral de VDB-ers, hun actie om macht te houden in het kiezersvolk of die van de tegenstanders in de politiek tegen te gaan.⁶²³

Ook de SDAP was zich ervan bewust dat ze hard moest werken om haar invloed onder de kiezers uit te breiden. De afdeling moest financieel op adem komen na de inspannende verkiezingen, maar begin 1914 kon ze zich weer presenteren. De bekende sociaal-democrate Enka vertelde hoe ze langs christelijke weg tot het socialisme was gekomen, maar de christelijke voormannen kwamen niet debatteren. Daarnaast liet de partij tegen de VDB J.W. Albarda spreken over de daden van die partij. De oorlog brak de wederopleving af.⁶²⁴

Tussen 1910 en 1914 maakte vrijblijvendheid plaats voor een meer serieuze opvatting van politiek. De slechts in verkiezingstijd oplevende kiesverenigingen werden aangevuld met permanente propagandaorganisaties. Iedere richting zorgde ervoor haar eigen propaganda-/voorlichtingsblad te hebben. Meer en meer werd de kiezer bestookt door de partijen, maar de raadsverkiezingen van 1913 wezen uit dat ze hun doel nog lang niet bereikt hadden.

f. de moderne vakbeweging

De SDAP was vooral gericht op de politiek: veel hervormingen (tienurendag, betere sociale- arbeidswetgeving, lagere prijzen, betere woningen) moesten tot stand komen via parlementaire besluitvorming. Vooral het algemeen kiesrecht *'omdat onder het algemeen kiesrecht de macht van de arbeidersklasse snel en krachtig om zich heen kan grijpen op politiek zoowel als economisch terrein. Het algemeen kiesrecht is een der krachtigste wapenen in den klassenstrijd. Het kan, goed aangewend, de bezittende klasse in haar gevoeligste plekken treffen.'* De vakbondsstrijd was voor diverse SDAP-ers ondergeschikt aan die van de politieke partij. Voor haar streven probeerde de SDAP trouwens niet alleen de steun van de arbeiders te verwerven maar ook die van de kleine burgerij, zoals we zagen.⁶²⁵

In Vlissingen werd de moderne vakbeweging zeker van 1910 tot 1913 gedragen door de SDAP-afdeling, doch ook na 1 april 1913, toen ze als gevolg van een NVV-besluit uit de VBB stapte, bleef haar invloed via personele unies groot. Mogelijk bouwde ze, doordat zij zich ook richtte op andere groeperingen dan de arbeiders, de vakbeweging minder goed uit dan anders het geval zou zijn geweest. In ieder geval bleef de ontwikkeling van de moderne vakbeweging achter bij die van de partij. Op 1 januari 1912 hadden de gezamenlijke NVV-bonden in Vlissingen slechts 117 leden. In Middelburg was de moderne vakbeweging sterker. De moderne vakbonden hadden in Vlissingen nog steeds de grootste moeite leden te winnen. De ANMB-afdeling had op 1 april 1910 zes leden. Op 1 juli 1911 was dat groepje toegenomen tot tien man, waarna de afdeling even terugviel naar 9 leden om uiteindelijk in januari 1914 op 14 man te komen. Een droevige cijferreeks, vooral wanneer we weten dat soms hard gewerkt was het ledental te doen toenemen. Eind 1912 besloot de ANMB tot een grote ledenwerfcampagne op 'de Schelde'. Slechts een sterke vakbond kon verbeteringen afdwingen op het bedrijf en vervolgens ook op andere werven. Er zouden drie afleveringen van *De Zeeuwsche Metaalbewerker* gemaakt worden, een blad speciaal voor 'de Schelde'. Vervolgens zou na het nodige huisbezoek afdelingsgewijs met het personeel

vergaderd worden. Op basis daarvan zou dan een openbare vergadering gehouden worden. Een ware veldtocht, maar het tempo lag laag. Eerst een half jaar later stond het hoofdbestuur de benodigde gelden toe. De bond zou beginnen met de scheepsbouwafdeling. Voor die afdeling werd op 12 december de eerste aflevering van *De Zeeuwse Metaalbewerker* uitgegeven. Op de vergadering kwamen echter slechts 40 arbeiders van een afdeling die in 1911 689 man sterk was. Een volgend nummer van *De Zeeuwse Metaalbewerker* is niet meer verschenen. Het ontbrak de afdeling aan goede krachten om de bondsstrategie uit te voeren.⁶²⁶

Met de andere moderne bonden ging het niet veel beter. Op 14 november 1911, in een tijd dat er zeer veel werk was aan de 180 woningen voor de 'Vereeniging tot Verbetering van Volkshuisvesting', lukte het de Middelburgse afdeling in Vlissingen weer een afdeling van de Schildersgezellenbond op te richten. Zelfs groeide die afdeling aanvankelijk van 10 naar 30 leden. In het voorjaar van 1912 verkreeg ze een cent loonsverhoging, maar daarna was het weer uit met de activiteit van de leden. Het is zelfs de vraag of allen de moderne beginselen toegedaan waren. *De Baanbreker* kreeg geen bericht van de loonactie en de vereniging besloot niet toe te treden tot het Gemeentelijk Werklozenfonds. Daarna werd er weinig meer van gehoord, al verdween de afdeling niet van het toneel. Intussen was de schildersvereniging de enige vereniging die de modernen in het bouwvak wisten op te richten. Een timmerliedenvereniging mislukte jammerlijk. In 1914 waren slechts vier timmerlieden in Vlissingen lid van de 'Algemeene Nederlandsche Timmerliedenbond'.⁶²⁷

Eerst in 1914 kon de moderne vakbeweging in Vlissingen meer organisaties oprichten. Achtereenvolgens ontstonden afdelingen van de zeeliedenbond 'De Volharding', van de 'Nederlandsche Sigarenmakers- Tabaksbewerkersbond', van de PTT-ers, de 'Centrale Bond van transport- en havenarbeiders' en de 'Algemeene Nederlandsche Typografenbond'. Zo had Vlissingen in juli 1914 opeens 9 moderne vakverenigingen. Groot was het aantal leden van die verenigingen over het algemeen niet, maar de moderne vakbeweging had toch een bruggehoofd gekregen. Dat was vooral belangrijk bij de transportarbeiders en de zeelieden, omdat de syndicalisten daar nogal invloed hadden. De oprichting van die afdelingen was dan ook verre van gemakkelijk gegaan. Bij de transportarbeiders (bootwerkers) had bijvoorbeeld eerst de derde poging een afdeling op te richten succes (27 april 1914). J.A. Pieterse van Wijck (die secretaris werd) was er de drijvende kracht achter. Na een maand had de afdeling waarschijnlijk zo'n 20 leden. Moeilijker nog had het 'De Volharding' die tegen de ANZB moest opboksen. Enkele felle debatvergaderingen met de ANZB hadden tot gevolg dat 'De Volharding' in november 1914 58 leden had.⁶²⁸

Ook de VBB werd nieuw leven ingeblazen. Door het vertrek van de SDAP was de bond op een 'dood punt' gekomen. Eerst op 3 juli 1914 kwamen de vakbondsbestuurders weer bij elkaar om een nieuw bestuur te kiezen van een gereorganiseerde VBB: Jan de Meij (voorz.), Janus König (secretaris), Jan Sinke (penningmeester). Hier ligt het begin van de grote activiteit van König voor de opbouw van de moderne vakbeweging in Vlissingen. Deze smid, werkzaam op 'de Schelde', was in 1882 in Bergen op Zoom geboren en waarschijnlijk via zijn zwager Willem van Broekhoven lid geworden van de SDAP. In de partij trad hij min-

der op de voorgrond, maar hij werkte onvermoeibaar voor de ANMB-afdeling. Daarnaast was hij ook een van de steunpilaren in de drankbestrijding. Als secretaris van de VBB (hij volgde tevens Lindeijer op als ambtenaar van het bureau van arbeidsrecht), had deze nijvere man zijn stek gevonden. *'Ongetwijfeld gaat bij goed aanpakken de moderne vakbeweging te Vlissingen een goeden tijd tegemoet'*, schreef Lindeijer. Aan König zou het niet liggen, als die voorspelling niet uitkwam.⁶²⁹

g. *'rood staat ordinair, doch zwart deftig en gekleed'*

Op 30 oktober 1911 werd feestelijk, maar besloten, het tienjarig bestaan van de AR-Propagandaclub gevierd. De feestredenaar van die avond, de hervormde predikant Hogerzeil, wees op de ernst der tijden. Propaganda voor de christelijke beginselen tegenover die van de revolutie was nodig op elk terrein van het leven dus ook in de politiek.⁶³⁰

Die avond geeft in een notedop weer waar het de antirevolutionairen bij hun verzuilende activiteiten om ging: strijd tegen godsverzaking (zowel door socialisme als liberalisme), maar ook: strijd voor een naar Gods wetten levende wereld. Die strijd moest ook in de politiek gevoerd worden. Wie het *Antirevolutionair Propagandablاد* nagaat zal zeggen: juist op het terrein der politiek. Naarmate meer mensen bij de politiek werden betrokken werd de antirevolutionaire propaganda intensiever lijkt het wel. In december 1911 werd het *Antirevolutionair Propagandablاد* van een maandelijks een wekelijkse uitgave. Hoewel je een abonnement kon nemen (30 cent per kwartaal, *De Toekomst* en *De Baanbreker* die twee keer zo groot waren kostten 40 ct.) werd het blaadje in de arbeiderswijken vaak gratis verspreid. Het bestreed zowel liberalen als sociaal-democraten, de laatsten omdat ze gevaarlijk waren voor de hele maatschappelijke orde (*'toepassers van een stelsel dat onwaarheid in zich draagt'*) en voor de godsdienst, de eersten vooral om de schoolpolitiek, dus uiteindelijk ook vanwege de godsdienst. Het behoorde tot de stellingen van de antithese dat de verschillen tussen liberalen en sociaal-democraten niet wezenlijk waren. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1911, toen Lindeijer gekozen werd, schreef het blaadje: *'En daarom zullen de soc.-democraten bij deze verkiezing wel verbazend sputteren tegen het tegenwoordig regime, maar als hunne kandidaten niet in herstemming komen, dan gaan zij over stag en likken ze den stok waarmede ze door de vrijzinnigheid zóó onbarmhartig worden geslagen. Wij kunnen ons vergissen, maar men zal het zien en beleven, dat het zoo gaat en daarom kiezers opgepast.'* Door sociaal-democraten en liberalen op één hoop te gooien volgde de redacteur van het *Propagandablاد*, de onderwijzer M. Meeuwse, niet alleen de antithese, maar trachtte hij ook de angst voor de sociaal-democraten te vergroten door het voor te stellen of de SDAP de dure liberale gemeentepolitiek zou steunen. De invloed van het blaadje moet echter niet overschat worden. Immers de gemeentelijke politici loochenden bij verkiezingen de antithese, doordat vrij-liberalen en antirevolutionairen elkaar steunden tegen de SDAP. Ook in de raad werkten antirevolutionairen en liberalen vaak eendrachtig samen. Ten tweede werd het *Propagandablاد* weinig talentvol geredigeerd. Meeuwse probeerde met indianenverhalen de sociaal-democraten verdacht te maken. Soms gooide hij de eigen glazen in, zoals toen hij landarbeid door kinderen verdedigde, waar echter ook *'Patrimonium'* fel

tegen gekant was.⁶³¹

De socialistenbestrijding door de protestantse arbeidersorganisaties zelf viel nogal mee. Socialistenvrienden waren ze niet, maar ze hielden zich over het algemeen met andere zaken bezig. Een uitzondering was wellicht de afdeling van de (hervormde) 'Christelijk-Nationale Werkmansbond'. Deze liet de gewezen anarchist Engel Kloosterman een redevoering houden tegen de socialisten en stelde ook voor om een eigen christelijk bureau van arbeidsrecht op te richten. Het moderne bureau maakte de moderne vakbeweging aantrekkelijk. Het kwam er echter niet van, misschien door het conservatisme van de CNWB-afdeling of doordat ze geen geschikte mensen kon vinden. Eerst een jaar later werd op initiatief van ds Hogerzeil het bureau opgericht. Marinus Meeuwse bemande het. Hij kreeg juridisch advies van gemeenteambtenaren. Het was een merkwaardige instelling, omdat het tevens hielp bij de inning van schuldvorderingen en achterstallige huren. Zo hielp het behalve arbeiders ook neringdoenden, misschien om de kosten te dekken. Maar het kwam daarmee wel tussen twee stoelen te zitten. Vele zaken werden door het bureau in der minne geschikt.⁶³²

Het bureau deed de confessionele werkliedenorganisaties niet groeien. Aan protestantse zijde bestonden naast de CNWB slechts twee organisaties: 'Patrimonium' en de 'Christelijke Metaalbewerksvereniging'. Een in 1909 opgerichte afdeling van de 'Bond voor christelijk-protestantse post- en telegraafbeambten' was al snel weer verdwenen. De metaalbewerksvereniging had in 1911 16 leden en eind 1913 22. Veelzeggend is een mededeling van de Middelburgse Patrimoniumman W. Wattel over de mentaliteit van de leden van de christelijke vakbeweging in Vlissingen: *'De opmerking is daar wel eens gemaakt, als de bijbel maar van tafel blijft, dan gaat het wel.'* Intussen ging het in de 'Patrimonium'-afdeling vrij levendig toe, al groeide het aantal leden niet of nauwelijks. Van de 105 in 1910 waren er in 1911 nog 103 over, maar het aantal begunstigers was, mogelijk vanwege de komst van Lindeijer, gestegen van 21 tot 60. Het ledental lijkt stabiel gebleven tot 1914. De afdeling werkte harder voor de belangen van de arbeiders dan haar hervormde zuster. Uitgaand van het antirevolutionaire leerstuk van 'sovereiniteit in eigen kring' koos ze soms formuleringen die aan het syndicalisme doen denken. Ze keerde zich in 1910 tegen herziening van de wet op het arbeidscontract, omdat *'een groot deel der schuld in deze ligt bij de ongeorganiseerde arbeiders. Verbeteringen of veranderingen moeten er niet komen door de wet, maar door de arbeiders zelf.'* Ze gaf steungelden voor de stakingen, geen opzienbarende bedragen, maar de leden waren op dit gebied dan ook weinig gewend. Ook via verzoekschriften probeerde de afdeling de belangen van de arbeiders te behartigen. Zij vroeg in januari 1910 de minister van marine om door orders voor torpedojagers de slapte in de scheepsbouw op te vangen. In november 1911 zond ze een adres naar gemeenteraad, provinciale staten en werkgevers om een toeslag op de lonen te geven.⁶³³

Dit verzoekschrift en ook de aandrang anderhalf jaar eerder om harder te werken voor het huismanskiesrecht, moesten de socialistische actie concurrentie aandoen. Anderzijds steunde 'Patrimonium' echter het belastingverzoek van de SDAP. Binnen een anti-socialistisch kader kwam zij op eigen wijze voor de belangen van arbeiders op en raakte soms in aanvaring met de antirevolutionaire leiders. Zo nam de afdeling op 27 juni 1912, nadat door tegenwerking van onder

meer antirevolutionaire kamerleden Talma's wetsontwerp op de nachtarbeid van bakkers was verworpen, een motie aan waarin de houding van die antirevolutionairen werd betreurd. De leden van 'Patrimonium' moesten in 1913 krachtig protesteren als deze tegenstemmers weer kandidaat voor de Tweede Kamer zouden worden gesteld en zo nodig hun stem voorbehouden. Die motie lokte nogal protesten uit. Kopstukken uit de antirevolutionaire kiesvereniging tekenden appèl aan (ook Blum had het wetsontwerp tegengewerkt), er kwamen ernstige debatten, maar de afdeling handhaafde haar motie. Ze was wel overdacht, schreef voorzitter Dijkstra. Toch protesteerde de afdeling niet toen de AR-kiesvereniging het volgend jaar Blum toch weer kandidaat stelde. Nog veel meer opschudding veroorzaakte in januari 1913 de ring-Walcheren, waar de afdeling-Vlissingen zeer actief in was, met een rapport over de Zeeuwse landarbeiders. Al met al waren soms dus grote spanningen in antirevolutionaire kring.⁶³⁴

In 1910 kwam de 36-jarige hervormde predikant H.C. Hogerzeil uit Vorden naar Vlissingen. In tegenstelling tot zijn voorganger Torenbeek (die de CNWB-afdeling had helpen oprichten) meende hij dat hervormd en gereformeerd in één werkliedenorganisatie behoorden te zitten. 'Patrimonium' zou te weinig groeien als alleen gereformeerde arbeiders zich aansloten. In het najaar van 1910 begon Hogerzeil voor 'Patrimonium' en CNWB gezamenlijk een sociale cursus, welke

31. Het bestuur van de 'Patrimonium'-afdeling omstreeks 1908. In het midden, met uniform, zit Dirk Dijkstra, de voorzitter. Aan zijn linkerhand H. v.d. Poel, een van de oprichters van de afdeling.

tweemaal per maand gehouden werd. In die cursus spraken ook voormannen uit de christelijk-sociale beweging. Het karakter van de cursus werd op de eerste vergadering al duidelijk. Hoewel niet-leden toegang hadden, werd Lindeijer geweerd, zelfs toen hij zich als vertegenwoordiger van de pers (*De Baanbreker*) uitgaf. Ook op de andere cursusvergaderingen was hij niet welkom. Wat Hogerzeil op die eerste vergadering (omlijnd door Lucas 9:18-26 over 'Sociale bewegingen in den ouden en nieuwen tijd') te zeggen had, lag in het verlengde van het toelatingsbeleid. Het jaar daarop hield hij reeds voor de laatste maal zo'n cyclus, onder ander over de grondslagen van het socialisme. 'Patrimonium' had te weinig sympathie voor de CNWB om met de bond te kunnen samengaan.⁶³⁵

Ondanks zijn staat van dienst in de christelijke vakbeweging, stond Hogerzeil meer dan Talma buiten het verenigingsleven van de 'Patrimonium'-afdeling. Na een driejarig verblijf in Vlissingen wist hij nog niet dat de helft van de leden hervormd was en dat jonge hervormde leden tot de afdeling toetraden. Hogerzeil speelde meer algemeen in confessionele kring een belangrijke rol. Hij organiseerde grote openluchtbijeenkomsten op de buitenplaats 'Der Boede' (tussen Vlissingen en Koudekerke), door de antirevolutionair Gerlach van St. Joosland gratis daarvoor afgestaan. Op die bijeenkomsten werd gezongen en muziek gemaakt en kopstukken uit de antirevolutionaire beweging hielden redevoeringen. Twaalf- tot vijftienhonderd bezoekers waren doorgaans aanwezig.⁶³⁶

Van belang waren de organisaties en instellingen die hij oprichtte. Hij stond eind 1910 aan de basis van de 'Vlissingsche Toynbeevereeniging', een vereniging die elders meestal geleid werd door links-liberalen, maar in Vlissingen volkomen in handen was van protestanten, gereformeerd en hervormd, ARP en CHU (een CHU-afdeling was in 1908 ontstaan). Het doel van de Vlissingse vereniging verschildte niet van de andere Toynbeeverenigingen; het ging om volksontwikkeling. Jongens en meisjes werden in aparte clubjes verenigd. Voor volwassenen werden volksconcerten georganiseerd en een leeszaal opgericht. Met de volwassenen onderging de vereniging hetzelfde lot als de Vereeniging voor Volksvermaken etc. 35 jaar eerder. Onder de jeugd had ze echter succes. Jongens en meisjes van alle gezindten waren welkom. In december 1911 waren zo'n 300 kinderen van 9 tot 16 jaar verenigd in 26 clubjes. Deze richtten zich op handwerken en handenarbeid, waarvan de resultaten eens per jaar werden tentoongesteld. 's Zomers werd een uitstapje gemaakt naar Domburg. Het is niet waarschijnlijk dat kinderen van andere dan protestantsen huize aan het verenigingsleven deelnamen; in socialistische kring werd nogal tegen Hogerzeil geageerd. Het is niet bekend wat het ontwikkelingswerk van de vereniging nog meer inhield, een stichtelijk woord zal op zijn tijd niet hebben ontbroken.⁶³⁷

Hogerzeil verwezenlijkte voorts een oud plan van de 'Patrimonium'-afdeling: een woningbouwvereniging. Eind december 1910 werd voor dat doel in 'De Oude Vriendschap' een vergadering gehouden, die ook toegankelijk was voor socialistten. Uit Hogerzeils rede bleek dat een christelijke woningbouwvereniging de groei van het socialisme moest tegengaan. Goede arbeiderswoningen vormden de basis voor de verbetering van de wantoestanden op maatschappelijk en geestelijk gebied. Zij waren een voorwaarde voor een goed gezinsleven, het fundament van de maatschappij. Hogerzeils voorstel trok zeer de belangstelling. De syndicalistische schilder P. Hubregtse vond dat het doel van de vereniging een eigen

woning voor ieder lid moest zijn en niet zoals Hogerzeil wilde, dat de woningen eigendom van de vereniging bleven. Lindeijer meende dat de beste wijze om arbeiderswoningen te verkrijgen juist was te strijden voor de sociaal-democratie. De arbeiders moesten zeggenschap krijgen in het stadsbestuur, dan kon dat goede woningen bouwen. Van Niftrik vond een coöperatieve opzet helemaal verkeerd. Alleen samenwerking tussen werkgevers en werknemers kon de volkswoningbouw verbeteren: de arbeiders waren te weinig kapitaalkrachtig. Hij leek de belangen van de 'Vereeniging tot verbetering van de volkshuisvesting' te verdedigen, die zojuist de bouw van de 180 arbeiderswoningen had aanbesteed. Arbeiderswoningbouw had dus óók een grotere invloed op de arbeidersbevolking tot doel. Woningverhuur kweekte afhankelijkheidsrelaties. In dat opzicht was Hubregtse consequent. Hogerzeils vereniging kwam er echter. In het bestuur van 'Gemeenschappelijk Belang' zaten arbeiders, bestuurders van 'Patrimonium', zoals Chr. Steketee (voorzitter) en W. de Ridder (secretaris).

Nog voordat de vereniging was opgericht werd met de gemeente al onderhandeld over de bouw van 50 woningen aan de Verkuyl Quakkelaarstraat. Toen de vereniging in februari 1912 met concrete plannen kwam, bleek de prijs van de grond met twee gulden verhoogd tot 7 gulden per m². Het lijkt alsof de belangen van de 'Vereeniging voor Volkshuisvesting' verdedigd moesten worden. Van Niftrik verklaarde de plannen van 'Gemeenschappelijk Belang' voor overbodig, aangezien van de 180 nieuwe woningen nog maar 80 verhuurd waren. Het *AR-Propagandablad* was zeer verstoord over de prijsverhoging, maar in het volgende nummer legde iemand uit dat het toch niet aanging een woningbouwvereniging van gemeentewege te subsidiëren ten koste van bouwers en huizenbezitters. Uiteindelijk kreeg de vereniging grond aan de Verkuyl Quakkelaarstraat voor 5 gulden per m². In de raad had Jan de Meij zich meer voor de vereniging ingezet dan welke antirevolutionair ook.⁶³⁸

Een andere creatie van Hogerzeil was de voorschot- en spaarkas, een plan uit het voorjaar van 1911. Het duidt wellicht op moeilijkheden om voldoende kapitaal voor 'Gemeenschappelijk Belang' te krijgen. In ieder geval wilde hij daarmee de geringe steun voor de christelijke arbeidersbeweging compenseren. Een volksspaarbank beschikte over de spaarcenten van de christelijke arbeiders. Had een vereniging geld nodig, dan kon ze dat van de bank lenen. Wilde een landarbeider een stuk grond kopen, hij kon naar de bank stappen. Hogerzeils voorbeeld was de Nutsspaarbank en zo zijn we bij een verder liggend doel van de volksspaarbank. De Nutsspaarbanken ondersteunden met hun voorschotten het streven van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'. *'Gij gevoelt', schreef Hogerzeil, 'het sparen op deze Nutsinstellingen is van invloed ook op den geestelijken toestand van ons volk. Dat moet toch in 't oog gehouden worden door hen, die 't niet eens zijn met den wil, gedachte, geest der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.'* Als de zaak solide van opzet was en goede rente verzekerde, kon men óók rekenen op gelden van anderen dan arbeiders. Hogerzeil wilde een landelijk netwerk van christelijke volksspaarbanken oprichten, waarbij 'Patrimonium' en CNWB moesten samenwerken. Het plan werd in 1912 door 'Patrimonium' aanvaard, maar het duurde nog tot eind 1913 alvorens in Vlissingen een coöperatieve volksspaarbank werd opgericht. Deze bank groeide snel, vooral door de spaarzegels van leerlingen op de christelijke scholen. In 1916 had zij behalve een hoofdkantoor in

Vlissingen, kantoren in Middelburg, Biggekerke, Souburg, Westkapelle en Domburg.⁶³⁹

Tenslotte stichtte Hogerzeil een coöperatieve volkswasserij. Vlissingen had reeds 'De Volharding', met als directeur de conservatieve liberaal H. Chr. Beijerman, maar die werkte alleen voor de rijken. Hogerzeil wilde met zijn wasserij de hygiëne onder de arbeiders verhogen. De oprichting werd gefinancierd door de uitgifte van aandelen. In juli 1914 ging de volkswasserij van start in het gebouw waar Pieter van der Stad zijn fabriek had gehad. Het verzuilend effect van Hogerzeils stichtingen is moeilijk te bepalen, omdat reeds in augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Zijn stichtingen creëerden, doordat ze nieuwe afhankelijkheidsrelaties deden ontstaan, de mogelijkheid om de protestantse zuil verder op te bouwen, doch deze werd niet ten volle benut. C.A. van de Velde, later tientallen jaren bestuurslid van de sociaal-democratische woningbouwvereniging 'Goed Wonen', zei van 'Gemeenschappelijk Belang': *'O, dat was een zogenaamde christelijke vereniging. Maar dat was het niet hoor, want ik heb zelf een woning kunnen krijgen en ik stond bij De Ridder bekend als modern-georganiseerd. Die wist donders goed dat ik niet christelijk was.'* 'Goed Wonen' werd pas na de oorlog opgericht, voordien sloot 'Gemeenschappelijk Belang' niet-protestanten in ieder geval dus niet uit en sociaal-democraten huurden van hun kant van de christelijke woningbouwvereniging een huis. In de raad steunden ze de plannen van 'Gemeenschappelijk Belang' zelfs meer dan de antirevolutionairen.⁶⁴⁰

Ook in het kerkelijk leven wilde Hogerzeil de rol van de arbeiders vergroten. Ook hier betekende de verzuiling het afbreken van de exclusieve zeggenschap van de hogere standen. In april 1911, tijdens de aanloop tot de gemeenteraadsverkiezingen waarin Lindeijer zou worden gekozen, stelde hij voor om zoveel mogelijk 'kringen' bij de organisatie van de Hervormde Kerk te betrekken. De collega-predikanten waren verdeeld, maar de overige kerkeradsleden waren tegen. Arbeiders waren veel te meegaand om zuinig diaken te kunnen zijn en in het algemeen was het gevaarlijk de rol van de werklieden in het kerkewerk te vergroten. Iemand had reeds gezegd: *'het zakt toch al af'*. Arbeiders zouden voorlopig dan ook geen deel uitmaken van de hervormde kerkeraad, om van kerkvoogdij en diakonie maar te zwijgen.⁶⁴¹

Het contrast met Middelburg is wat de verzuiling onder de protestanten betreft merkwaardig. De Middelburgse 'Patrimonium'-afdeling, iets kleiner dan de Vlissingse, was gereformeerd en afgezien van haar actieve voorman W. Wattel wist ze niet goed wat ze wilde. Bij stations die de Vlissingse zustervereniging reeds lang gepasseerd was, zoals de vraag of werklieden voor hun belangen mochten opkomen, werd door het Middelburgse 'Patrimonium' langdurig halt gehouden. Na 1910 (na de dood van de gereformeerde ds L. Wagenaar) schijnen de interne discussies nog heviger te zijn geworden, terwijl de afdeling tijdelijk in ledental achteruit ging. In alles bevestigt de Middelburgse afdeling het gangbare beeld van 'Patrimonium': de traag voortsluffende mannetjes in hun zwarte pak. Nadat de ring-Walcheren van 'Patrimonium' met het landarbeidersrapport zoveel stof had doen opwaaien, wilde Middelburg geen officiële vertegenwoordiging naar de ringvergadering meer afvaardigen. De Middelburgse Patrimoniummannen vonden het verder maar gek achter een vaandel naar de Pinksterbijeenkomsten op 'Der Boede' te lopen, terwijl die van Vlissingen achter de muziek

kwamen e

In Middelburg was de verzuiling. In de te krijgen revolutionaire werd het gendarmenjaar na V. 'Christelijke verzuiling' Ook b

ontwikkelde een magistrale staat, na Hanning maal in De afsluiting

ring van de verzuiling 1912 en de verzuiling

na de verzuiling 1912 en de verzuiling

na de verzuiling 1912 en de verzuiling

na de verzuiling 1912 en de verzuiling

na de verzuiling 1912 en de verzuiling

kwamen en in groten getale.⁶⁴²

In Middelburg was 'Patrimonium' gedweeër dan in Vlissingen. In Middelburg was de verzuiling van de arbeidende klasse verder voortgeschreden dan in Vlissingen. In Vlissingen moest hard gewerkt worden om de arbeiders onder controle te krijgen. De *Walchersche Courant*, onder redactie van de Middelburgse anti-revolutionaire advocaat P. Dieleman, was zeer anti-socialistisch. Desondanks werd het in Vlissingen noodzakelijk geacht een eigen *Anti-Revolutionair Propagandablad* uit te geven. Middelburg volgde eerst in maart 1912. Pas in 1914, elf jaar na Vlissingen, werd in Middelburg op initiatief van ds M. van Empel een 'Christelijke Bestuurdersbond' opgericht. Onzelfstandigheid van de arbeiders en verzuiling gingen hand in hand.⁶⁴³

Ook bij de katholieken kwam na 1910 meer beweging, al kan men die uit de ontwikkeling van werkliedenorganisaties niet aflezen. De 'R.K. Volksbond' rekte een mager bestaan. In juli 1906 had de afdeling '*op den rand van haar graf*' bestaan, maar ze was weer enigszins opgekrabbeld na tussenkomst van pastoor Hunting. De afdeling moest, gezien het aantal katholieken in Vlissingen, driemaal zo groot zijn, verklaarde een bestuurder van de Volksbond echter in 1909. De afdeling bleef zwak. In het najaar van 1912 werd zelfs niet eens een vergadering gehouden. De 'Katholieke Sociale Actie' die in 1907 het vaandel van de Volksbond leek over te nemen, was inmiddels ook stilgevallen. Met de r.k. vakbeweging ging het niet beter. De metaalbewerksafdeling van 'St Eloy', had in 1912 slechts 18 leden en groeide tot 23 leden eind 1913. Actieve leden waren er nog minder. C.D. Mentink was nog steeds de leidende figuur. Eind 1913 besloot de afdeling, toen de ANMB haar activiteiten opvoerde, de propaganda te intensiveren (huisbezoek), maar het baatte weinig. In Vlissingen was '*het baanbreken voor de vakorganisatie geen gemakkelijke taak*', verzuchtte het vakbondsblad met recht. Overigens gebeurde bitter weinig op vakverenigingsgebied. Van een r.k. vakvereniging voor postpersoneel is alleen het bestaan bekend. Eerst in april 1914 werd, na een opwekking van bisschop Callier, een r.k. vakvereniging voor bootwerkers opgericht. Pogingen een vakvereniging voor de zeelieden van de SMZ op te richten liepen spaak.⁶⁴⁴

Het lijkt alsof de katholieken stilzaten terwijl aan protestantse zijde allerlei initiatieven werden ontplooid, maar die indruk is onjuist. Ook bij de katholieken is na 1910 groter werkzaamheid waar te nemen. Deze was echter niet zozeer gericht op de ontwikkeling van de arbeider als arbeider, maar als gelovige en vooral als trouw kerklid. Pastoor Van der Aa, die de in 1909 overleden Hunting was opgevolgd, schonk al zijn aandacht aan de uitbouw van kerkelijke of nauw met de kerk verbonden instellingen. Als symbool van zijn streven verrees aan de Singel de 'Onze-Lieve-Vrouwekerk'. Vervolgens werd, na harde onderhandelingen met de gemeente over de grondprijs, een katholiek ziekenhuis gesticht, het 'Sint-Joseph ziekenhuis'. Dat was een gelukkig initiatief, omdat capaciteit en kwaliteit van het gemeentelijk ziekenhuis aan de Hellebardierstraat al jaren zeer te wensen overlieten. In 1914 werd de katholieke ziekenzorg nog uitgebreid met de 'St Elizabethvereniging' ten behoeve van de r.k. arme zieken en kraamvrouwen.⁶⁴⁵

Daarnaast werden vier godsdienstige verenigingen opgericht, zodat bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zo'n zestien katholieke verenigingen op kerkelijk en maatschappelijk gebied actief waren. Een teken van de toegenomen ac-

tiviteit van de Vlissingse katholieken (en van R.G. van Nieuwkuijk in het bijzonder) was ook de diocesane katholiekendag die in mei 1913 in Vlissingen onder talrijk bezoek gehouden werd. Meer dan de protestanten werkten de katholieken aan de versterking van het gezag van de kerk, maar niet uitsluitend. Met name in de gemeentelijke politiek lieten ze zich meer horen. Het 'hoogst schunnige pamflet' tegen Van Niftrik in 1913 deed zulks al vermoeden. In de pers verschenen kritische opmerkingen dat de katholieken in allerlei gemeentelijke organen werden achter gesteld. Naast de AR-Propagandaclub richtten de katholieken in 1912 hun eigen propagandaclub op: 'Sint Thomas van Aquino'.⁶⁴⁶

Hadden deze verenigingen en initiatieven een verzuilend effect op de katholieke arbeiders? De zwakke ontwikkeling van de organisaties voor werklieden doet vermoeden dat het gering was. Het gezag van de pastoor en de inzet van een klein groepje mensen waren heel belangrijk voor al die verenigingen. Katholieken gingen naar de mening van de katholieke winkelier T. Manse in het algemeen weinig naar vergaderingen en lieten zich meestal niet in besturen kiezen. Voor feestvergaderingen met muziek en toneel kwamen ze wel, maar lag het accent van de vergadering op het ernstig uitbouwen van de katholieke beweging, op de belangen en de leer van de kerk, dan bleven zeer velen thuis.⁶⁴⁷

Zo werd langzaam maar zeker het organisatorisch netwerk, dat wij ons bij verzuiling voorstellen, opgebouwd, maar van een verzuilde arbeidersklasse was vóór 1914 zeker niet sprake. Overigens niet alleen op verzuilende wijze werd gepoogd de arbeidersklasse onder controle te krijgen. Vorstenhuis en vaderland boden daartoe tussen 1909 en 1914 ook een aantal mogelijkheden. Hier werd niet verzuild te werk gegaan, maar verenigden zich hogere standen en middenstand om de arbeiders warm te maken voor nationale volksfeesten. De liefde voor vaderland en Oranjehuis werd te harder aangekweekt naarmate de sociaal-democratie in Vlissingen opkwam. Vóór 1909 werden oranje feesten wel georganiseerd door de middenstandsvereniging 'Vlissingen Vooruit', doch door gebrekkige financiën kon deze vereniging niet veel doen. Toen zelfs de geboorte van prinses Juliana in 1909 niet gevierd werd (na protesten werd op derde pinksterdag -1 juni- een feest georganiseerd) richtte de ambtenaar C. Dommisie T.Czn. samen met Van Niftrik en L.A. Stofkoper op 8 september een 'Oranjebond' op. Dankzij allerlei propagandistische medewerking had deze bond tegen 30 april 1910 reeds 494 leden, doch hun contributie was onvoldoende om op die dag een echt groot feest te organiseren. Eind 1910 waren er 655 leden, maar desondanks leverde de koninginnedag van 1911 een kastekort op, dat de vereniging voor een jaar verlamde.

Naast de 'Oranjebond' werden buurtverenigingen opgericht, het eerst in de winkelstraten van de oude stad en straten waar de beter gesitueerden woonden. Aangezet door 'Vlissingen Vooruit' namen winkeliers het voortouw. Op gezindte werd, zo lijkt het, niet gelet. Voor het verkiezingsjaar 1913, waarin ook de honderdjarige bevrijding van de Fransen werd herdacht, werden alle krachten gebundeld. Nu werden voor het eerst ook de arbeiderswijken in buurtverenigingen georganiseerd. Op het Eiland ontstond een vereniging van 180 leden, bestuurd door 2 arbeiders en een caféhouder, onder supervisie van H.J. Tichelman en de liberale hoofdonderwijzer Van der Slikke. In dat district, waarvoor drie sociaal-democraten in de raad zaten, werd met name hard gewerkt. In de nieuwe wijken werd een vereniging opgericht waarin naast enkele bazen van 'de Schelde' de kat-

holieke hoofdonderwijzer R.G. van Nieuwkuijk de scepter zwaaide. Het Eiland vormde een gemeenschap op zich, doch in de nieuwe wijken, waar vooral Scheldarbeiders woonden, deden de arbeiders veel minder mee. Ze gaven alleen geld omdat met de collectant ook een baas van 'de Schelde' meekwam.⁶⁴⁸

Tichelman werd in zijn rede op het onafhankelijkheidsfeest, dat door regenvuilen volkomen mislukte, op het Eiland niet moe erop te wijzen dat de arbeiders in die wijk zelf het initiatief hadden genomen voor de feesten. Desondanks, zo blijkt uit de voorbereidingen, waren zijn supervisie en die van Van der Slikke voortdurend nodig. Ook via nationale feesten waren er grenzen aan de mogelijkheid om controle te krijgen over de arbeidersklasse. Ondanks de grote politieke tegenstellingen dat jaar bleek samenwerking tussen liberalen en confessionelen mogelijk wanneer men de socialistische geest onder de arbeiders wilde tegengaan.

b. radicaal en vrij socialisme

Veel arbeiders bleven buiten maatschappelijke organisaties staan, of dat nu politieke partijen, vakbonden, confessionele verenigingen of oranjebonden waren. Was er tussen deze organisaties en de syndicalistische soms ruimte voor de radicale sociaal-democraten rond David Wijnkoop, die in 1909 uit de SDAP waren gezet en nu hun eigen 'Sociaal-Democratische Partij' (SDP) hadden? In de SDAP-afdeling heerste weinig waardering voor hen. Toch bestond binnen een week na het roeyement van de Wijnkopianen in Vlissingen reeds een comité om 'eventueel mede te werken tot stichting eener nieuwe Marxistische sociaal-democratische organisatie'. Toen de SDP werd opgericht, was in Vlissingen al een afdeling in wording. Er kwam echter niets van, wellicht doordat de politiek nog steeds dakloze J.A. Pieterse van Wijck de drijvende figuur achter alle plannen was.⁶⁴⁹

Herman Gorter en Wijnkoop kwamen eerst op 22 januari 1910 naar Vlissingen. In het geheel kwamen op de SDP-vergadering in Vlissingen 50 mensen en op die in Middelburg 25. Gorter wist slechts vier leden te winnen. Op 12 februari 1910 werd een afdeling Vlissingen-Middelburg opgericht, bestaande uit zes leden. Voorzitter was de Middelburgse bakkersgezel W. Goeman, terwijl uit Middelburg waarschijnlijk ook de metselaar Pieter Botbijl lid was. Secretaris was de jonge Vlissingse kantoorbediende Karel Wasch, ook actief in het afdelingsbestuur van de vakvereniging voor kantoorbedienden 'Mercurius'. Een man met een dichterlijke geest, die van zijn hoogdravende schrifturen een enkele maal ook de lezers van *De Tribune* liet genieten en later naam heeft gemaakt als dichter en romanschrijver. Ondanks twee cursusvergaderingen met Gorter bleef de afdeling een zwak, sectarisch, groepje.⁶⁵⁰

Uit de geldelijke bijdragen uit Vlissingen en Middelburg kan men de zwakte aflezen. Eerst in augustus 1910, toen plotseling tien gulden werd overgemaakt, kwam verandering in die bijdragen. De oorzaak was de komst van een nieuw partijlid. In juli werd een bestuurslid van de SDP leraar aan de HBS en Handelsschool voor handelswetenschappen en wiskunde: Gerrit Mannoury. Zijn benoeming dankte hij aan Van Niftrik, want noch de benoemingscommissie, noch de gemeenteraad hadden hem naar Vlissingen willen halen. Mogelijk had de raad uiteindelijk het idee dat een sociaal-democratische HBS-leraar, die bovendien het bedrijfsleven adviseerde, zich stiller zou gedragen dan een sociaal-democratische

onderwijzer of arbeider. In de SDP was hij een buitenbeentje. Pannekoek vond: *'[Mannoury] was helemaal geen marxist, maar een man van zuivere ethiek, rechtsbewustzijn en eerlijkheid'*. Hij had de SDAP verlaten omdat de vrijheid van woorden en gedachten er meer en meer aan banden werd gelegd. Die vrijheid was een noodzakelijke voorwaarde om het socialisme te bereiken en die eiste hij ook in de SDP, waar hij met name over onderwijs en godsdienst met de partijleiding van mening verschilde. Godsdienst als *'de innige overtuiging der oprecht gelovigen'*, moest geëerbiedigd worden, ja zelfs verdedigd tegen onderdrukking, *'welke trouwens nimmer in staat is, een oprechte overtuiging, zelfs al zou hij op dwaling berusten, te verzwakken.'* Je mocht godsdienstige inzichten echter wel principieel bestrijden. Dat hield meningsvrijheid in, net zozeer als die voor ouders het recht inhield hun kinderen op te voeden zoals zij dat wilden. *'De eis: verbod van bijzonder onderwijs, of liever [...]: verplichte neutraliteit, ook op godsdienstig gebied, is dan ook in tegenspraak met de democratie, en daardoor onverenigbaar met het socialisme, dat de democratie als één harer wezenskenmerken omvat.'* De school mocht echter niet gebruikt worden voor de bestrijding van de politieke overtuiging van anderen.⁶⁵¹

Mannoury schakelde zich onmiddellijk in in het Zeeuwse afdelinkje. Op zijn initiatief werd in september een huishoudelijk reglement vastgesteld, dat vanwege contributieverhoging wel een paar leden deed opstappen, maar het interne leven van de afdeling beter regelde. Hij begon ook cursusvergaderingen te houden en hij colporteurde met *De Tribune*. Tijdelijk aangesteld, in een klein stadje

32. Het partijbestuur van de SDP in 1910. Tweede van rechts is Mannoury. In het midden (met baard) zit Wijnkoop, aan zijn rechterhand (met strohoed) Gorter en naast deze Van Ravesteyn.

als Vlissingen, leek dat niet erg verstandig. Gemeenteraadsleden stelden reeds in oktober, achter gesloten deuren, vragen. Tichelman en diens geestverwanten wilden hem liever nu dan volgend jaar ontslaan. Alleen Van Niftrik hield hem de hand boven het hoofd.⁶⁵²

Mannoury viel de SDAP voortdurend lastig over het socialistisch gehalte van haar acties, zoals het volkspetitionnement. Debat werd hem doorgaans geweigerd. Terwijl de partij leden en lezers van *De Baanbreker* won in de kiesrechtactie wilde ze deze vooruitgang niet in gevaar brengen door met Mannoury over het socialisme te gaan bakkeleien. De oude argumenten tegen de SDAP zouden maar over tafel komen en de enigen die er voordeel bij hadden waren de anarchisten. Overigens droeg Mannoury ook op andere vergaderingen zijn overtuiging uit, zoals op die met Hogerzeil over arbeiderswoningbouw. De SDP-afdeling ging echter achteruit. Op 1 april 1911 was het ledental teruggelopen van 9 (een jaar eerder) naar 7. Het jaar erop waren slechts vier leden over, ook al hield Mannoury nieuwe cursusvergaderingen en zond de afdeling een adres aan de regering tegen het colportageverbod. De Middelburgse leden bleken te zijn weggelopen.⁶⁵³

Dat Mannoury als leraar niet ontslagen werd, heeft niet aan de antirevolutionairen gelegen. Van de Putte wilde hem ontslaan vanwege zijn socialistische denkbeelden en Tichelman omdat Mannoury, als gevolg van zijn socialistische propaganda, geen orde kon houden. Kon bovendien *'het Gemeentebestuur als gezaghebbend lichaam [...] toelaten dat een gemeente-ambtenaar dit gezag ondermijnt'*? Maar *De Tribune* ondermijnde het gezag helemaal niet, zei de burgemeester en de conservatieve dokter Vermaas vreesde van Mannoury een martelaar te maken. Staverman, voorzitter van de commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs, meende dat zijn lessen hoge wetenschappelijke waarde hadden. Dat redde de zaak voor Mannoury, maar veel raadsleden (zoals Geelhoed, Tichelman en Vermaas) waren vastbesloten geen socialisten meer bij het onderwijs aan te stellen. Zelfs leden van de 'Bond van Nederlandsche Onderwijzers' werden geweerd. Mannoury kon echter ook niet meer de activiteit ontplooien die hij wilde. Het colportageverbod maakte colportage onmogelijk, een longkwaal dwong hem bovendien alle nevenactiviteiten op te schorten. In juni 1912 verdween de SDP-afdeling. Ze was zo klein dat de hele afdeling naar bed ging wanneer in huize-Mannoury de lichten werden gedoofd. Met het stiller worden van de politieke figuur Mannoury, verdween ook het verzet tegen zijn persoon. Met 8 tegen 7 stemmen kreeg hij een vaste aanstelling. Zonder veel moeilijkheden werd hij een jaar later tot leider van een nieuw opgerichte handelsavondschool benoemd. Toch bleef hij politiek nog wel betrokken. Hij organiseerde zowel in 1913 als 1914 openbare vergaderingen met Wijnkoop (onder andere tegen het syndicalisme) en schreef in augustus 1913 een vurige brief aan Troelstra om geen minister te worden.⁶⁵⁴

Men zou kunnen denken dat SDAP en moderne vakbeweging zwak bleven, omdat de Vlissingse werklieden een meer revolutionaire beweging wilden. Mannoury bood een radicale sociaal-democratische beweging, maar die kwam helemaal niet van de grond. De arbeiders waren misschien niet slechts revolutionair, maar overtuigde vrije socialisten. In de syndicalistische organisaties waren ze echter ook niet te vinden. Uit fragmentarische contributiecijfers kan afgeleid worden dat de 'gecombineerde vakvereniging' gedurende vrijwel de gehele peri-

ode even groot bleef. Ze groeide zelfs niet toen de fabrieksvereniging 'Ons Belang' werd opgeheven. Kennelijk stonden de leden van deze vereniging niet afwijzend tegenover de syndicalisten (ze lieten bijvoorbeeld de vrij-socialistische onderwijzer J.J. Hof uit Giethoorn een spreekbeurt houden over biologie), maar geloofden ze niet dat een organisatie van buiten de fabriek zoals de 'gecombineerde vakvereniging' op 'de Schelde' iets kon uitrichten. Mogelijk vonden de metaalbewerkers het ook beneden hun waardigheid om samen met timmerlieden en metselaars in één verband te zitten en misschien was de heel wat hogere contributie van de 'gecombineerde vakvereniging' een bezwaar. Want niet alleen droeg deze vereniging geld af aan het PAS en zijn steunkas (voor stakingen), maar bovendien aan het NAS. Wanneer ergens een staking gesteund werd, moest extra geld gestort worden. Janus Marinissen en de modelmaker Gerard Wisse zorgden dan voor de steunlijsten waarop ingetekend kon worden. Marinissen kocht bij de 'Landelijke Federatie van Metaalarbeiders' ook jaarboekjes. In 1912 47, in 1913 waarschijnlijk meer en in 1914 minder. Op de werf bestond kennelijk een min of meer informele groep die zich betrokken voelde bij de syndicalistische metaalbewerkersorganisatie, al richtte ze geen afdeling op. Op de achtergrond van deze geringe activiteit staat de betrekkelijke rust op werf, althans organisatorisch want werk was er volop. De arbeiders lijken ook bang te zijn geweest om actie te voeren.⁶⁵⁵

In de bouwvakken was het slap, eind 1913 zelfs bijzonder. Alleen in 1911 toen door de Dordtse firma 'Schotel & Van Loon' de 180 arbeiderswoningen bouwde, was het even druk. Vlak voordat eind mei 1911 dat werk begon werd een metselaarsvereniging, 'Wij streven naar vooruitgang', opgericht met 10 leden. H. Jansen Vreeling werd voorzitter, secretaris Pieter Botbijl en penningmeester Jacob Moerland. Het valt op dat de metselaars zich niet aansloten bij de 'gecombineerde vakvereniging' en dat opperlieden en timmerlieden buiten de vereniging bleven. Landelijk gingen de bouwvakfederaties van het NAS sinds kort samen in een 'Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders', om beter weerstand te kunnen bieden aan de toenemende macht van de patroons en van de modernen. Dit voorbeeld en de ervaring van vijf jaar 'gecombineerde vakvereniging' had in Vlissingen het beroepsbewustzijn nog onvoldoende afgebroken. Gescheiden optrekken sloot aan bij de praktijk in het bouwvak met zijn onderscheid tussen de verschillende beroepen.⁶⁵⁶

Een korte staking van voornamelijk opperlieden op het werk van 'Schotel & Van Loon' in juli leert, dat vergeleken bij de timmerliedenstaking uit 1906 op dit punt nog weinig veranderd was. De opperlieden staakten omdat ze met minder dan gebruikelijk het werk moesten doen en nogal voortgejaagd werden door de baas. De metselaars hadden ook zo hun grieven, toch verklaarden zich slechts enkelen solidair met de opperlieden. Vooral syndicalisten zoals de metselaar Jacob Fliers en de timmerman Gerard Angenent steunden de stakers. Zij werden meteen ontslagen. Toch brachten dit en de komst van onderkruipers de metselaars niet in staking. De opperlieden werden verenigd in een aparte vereniging, welke weer ter ziele ging nadat ze de strijd hadden opgegeven. Het PAS steunde de staking, maar kon na een week de opperlieden toch niet voldoende motiveren. De metselaarsvereniging kon het tijdens de slappe die volgde toen het werk af was niet bolwerken en werd op 31 december 1912 ontbonden. Waarschijnlijk

speelde de slechte conjunctuur in het Vlissingse bouwvak de vakbeweging parten. Wat de timmerlieden betreft: zij vonden een vakvereniging misschien ook helemaal niet nodig. Moest iets verbeterd worden, dan stelde Jan Post een verzoekschrift op, waarna onderhandeld kon worden. Het fonds 'Onderlinge Hulp' sprong in bij werkeloosheid, maar steunde ook bij stakingen.⁶⁵⁷

De enige syndicalistische organisatie van formaat was de ANZB-afdeling. Het ledental van deze afdeling bedroeg in 1911 mogelijk 91. In juli 1913 zette een daling in, zodat in oktober van dat jaar nog maar 60 leden over waren. Een dergelijk verloop van het ledental is vreemd, maar niet onverklaarbaar. Vreemd is het, omdat de grote zeeliedenstaking van 1911 kennelijk geen effect heeft gehad. Betrokken bij de zeeliedenstaking was de Vlissingse syndicalistische beweging zeker. Het werd roerig, toen enkele middenstanders onderkruipers bleken te werven voor een schip uit Antwerpen. De mensen stroomden samen op het De Ruijterplein om het aan boord brengen van de onderkruipers te verhinderen. De Lange werd uit Middelburg gehaald, terwijl het PAS in een tweeploegendienst de hele nacht waakte om zo nodig op te treden. Uiteindelijk kon men twee personen weerhouden, terwijl acht aanmonsterden.⁶⁵⁸

In juli 1913 daalde het ledental doordat de afdeling geen verbeteringen van de SMZ kon afdwingen. Het was ook moeilijk om het personeel van de mailboten actie te laten voeren. Misschien was ook het bestuur van de afdeling, J.P. Goetge-luk (een stoker, die tijdens de zeeliedenstaking bij de SMZ ontslag had genomen), P.M. Proost (ook een stoker) en Steven Gabriëlse, te zwak. In ieder geval trad men de directie van de 'Zeeland' onderdanig tegemoet, wat nooit een teken van kracht is. Teleurgesteld liepen de leden weg en wel zo dramatisch, dat de ANZB in oktober 1913 (toen De Meij de schepelingen bleek warm te maken voor 'De Volharding') besloot een propagandist naar Vlissingen te sturen: J.C.C. Kornmann, die als 'Bramstaglooper' in de bladen schreef.⁶⁵⁹

Gerekend naar hun organisaties maakten de syndicalisten geen sterkere indruk dan de modernen en sociaal-democraten. En toch waren Lindeijer en de zijnen steeds op hun hoede voor 'de anarchisten'. Bij de huisbezoeken hadden de sociaal-democraten veel arbeiders ontmoet die achter de leus 'Geen God en Geen Meester' aanliepen. Het aantal sympathisanten met het syndicalisme was groter, dan het aantal werkelijk georganiseerden. De vrije socialisten lieten zich ook op allerlei openbare vergaderingen horen. Marinissen debatteerde met C. Smeenk op een vergadering van 'Patrimonium' en I.I. Samson op een verkiezingsvergadering van de ARP. Vooral floten de vrije socialisten regelmatig dwars door de sociaal-democratische fanfares heen, met name na de zeeliedenstaking (welke het NVV niet en de VBB halfbakken gesteund had) en nadat de SDAP in de gemeenteraad was gekozen. Ze werkten de strijd van de SDAP tegen de duurte tegen door in januari 1912 samen met de SDP-afdeling naar landelijk voorbeeld een eigen plaatselijk agitatiecomité tegen de duurte op te richten. Dit comité had weinig succes, maar het wekte wel de wrevel van de SDAP op, omdat het met voorstellen kwam die de plannen van de SDAP zeer gematigd deden lijken. De vrije socialisten hadden regelmatig kritiek op de SDAP. De Lange koesterde nog zo'n grote rancune, dat hij zelfs tegen de partij ging stemmen: '*Liever conservatief dan S.D.A.P.sch!*' Die houding wekte in de libertaire beweging naast verbazing ook kritiek, maar werd na de zeeliedenstaking in Vlissingen door Marinissen gevolgd.

Bij de verkiezingen van 1912 maakten de vrijen veel propaganda tegen de sociaal-democratische 'huichelaars' en 'verraders'. Ook schijnen ze verkiezingsaffiches voor Van Hal te hebben verwijderd.⁶⁶⁵

Pas in 1914, toen het NVV allerlei afdelingen oprichtte vergrootten de syndicalisten hun inspanningen. De vakbeweging was per slot van rekening hùn terrein. Kornmann versterkte hun propagandistisch vermogen. In maart organiseerde hij een grote discussie-avond tussen Bertus Bouwman, voorzitter van de syndicalistische transportarbeiders, en Willem Drop, sociaal-democratisch bestuurder van zeeliedenverenigingen, over 'Waarom en hoe georganiseerd?' Vooral hielp hij de ANZB-afdeling weer op gang. In maart 1914 kon ze een kantoor voor hem huren. Ze had op dat moment zo'n 100 leden. 'De Volharding' zag zich genoodzaakt ook een propagandist naar Vlissingen te zenden. Kornmann beperkte zich echter niet tot de zeelieden. Toen de NVV-mannen een vakvereniging van havenarbeiders oprichtten, vormde hij direct een vrije tegenhangster, mogelijk van pontonwerkers van de SMZ. Haar omvang is onbekend, ze durfde in ieder geval met de moderne vereniging niet te debatteren.⁶⁶⁶

Zo was de vrije beweging in juli 1914 weer op de goede weg. Het PAS had 150 leden, ongeveer evenveel als de VBB. Oude veten werden bijgelegd; op 4 mei 1914 werd de oude vrije socialistenvereeniging ontbonden en een nieuwe vrije groep van zestien leden opgericht, waarin de nieuwste generatie vrije socialistenvan voren kwam. Ook hier was Kornmann de drijvende kracht. Hij werd secretaris, terwijl Goetgeluk, voorzitter van de ANZB, voorzitter werd en een nieuweling, de metaalbewerker Lolke Hofman (toekomstig schoonzoon van Miere-met), penningmeester. Vooral door Hofman kwam de vereniging tot activiteit. De vrije groep werd ook onmiddellijk lid van het 'Domela Nieuwenhuis-fonds', dat begin juli gesticht was om Nieuwenhuis voor armoede te behoeden. In de eerste week van juli vertrok Kornmann plotseling, mogelijk omdat hij te weinig verdiende; misschien had hij malversaties gepleegd. Hij werd als propagandist van de ANZB opgevolgd door Koo Joosse en als secretaris van de vrije groep door Hofman. Het gat dat hij organisatorisch achterliet leek redelijk gedicht.⁶⁶⁷

Zo liet het jaar 1914 zien dat het vrije socialisme in Vlissingen in weerwil van de hoop der SDAP-ers, zeker niet op zijn retour was. Het mocht zwak zijn door onderlinge vetes, sluimeren door geringe organisatieactiviteit van de voormannen, maar als het nodig was kon het nog steeds krachten mobiliseren en nieuwe personen aantrekken. Lindeijer vond die opleving helemaal niet prettig. De 'overal veldwinnende denkbeelden der moderne vakorganisatie' dreigden in Vlissingen slechts beperkte invloed te krijgen. In *De Baanbreker* hernieuwde hij daarom de campagne tegen 'de anarchisten'. Waar hij maar kon wees hij op de verwildering van de mens door het anarchisme, of op de verliezen door de domme staak-maar-raak methoden van het NAS.⁶⁶⁸

i. slot

De jaren 1910-1914 werpen een interessant licht op de Vlissingse maatschappij en arbeidersbeweging. De activiteit van de SDAP in de gemeenteraad lijkt de arbeidende bevolking meer bij de politiek betrokken te hebben. Die activiteit versterkte een proces dat door de kiesrechtuitbreidingen op gang was gekomen: de pogingen van de partijen om hun aanhang onder de kiezers te verstevigen en te

vergroten. Politiek en politieke macht waren de spil van de steeds groter wordende bemoeienis van de hogere standen met de arbeidersklasse. De verzuiling is niet helemaal terug te voeren tot dit proces (zendingsdrang en kerkbelangen droegen het hunne bij), maar wel de vorm waarin dit proces uitdrukking vond. De zuil was een sociaal bouwsel en niet alleen een zaak van willen, maar ook van kunnen. De verzuilende krachten waren in Vlissingen zwakker dan in Middelburg, of (wat niet hetzelfde is) de weerstand tegen verzuiling was in Vlissingen sterker. In hoofdstuk 12 A zullen we ons nader met dat probleem bezig houden, maar dit hoofdstuk heeft aangetoond dat de Vlissingse confessionelen groter inspanningen (Propagandaclub en -blad) moesten doen dan hun Middelburgse broeders, terwijl anderzijds het verzuilend effect van die inspanningen gering was. De grenzen aan de verzuiling laten zien dat de arbeiders een wereld voor zichzelf behielden.

Sommige groepen arbeiders waren zeer moeilijk te organiseren, vooral de bouwvakkers en de metaalbewerkers. De vakorganisaties van bouwvakkers onderscheidden zich bovendien naar het beroep maar ook de zeelui van de 'Zeeland', die wel in één vereniging zaten, werkten onderscheiden naar dek- en machinepersoneel. Het standsbesef speelde nog een grote rol. Het marxistische onderscheid van soorten bewustzijn is te mechanisch, ordent wat niet geordend kan worden. Stands-, beroeps- en socialistisch klassebewustzijn lopen door elkaar heen. Bezaten de georganiseerde Vlissingse arbeiders enerzijds een 'beroepsbewustzijn', anderzijds ontbrak het hun niet aan 'socialistisch klassebewustzijn'. Stakingen zelfs van andere beroepsgroepen elders in het land steunden ze financieel. Hoe zou de algemene werkstaking, waar ze op 1 mei voor demonstreerden, kunnen slagen als niet alle arbeiders samenwerkten? Ze betuigden internationale solidariteit. Ze steunden naar vermogen de internationale zeeliedenstaking en ze volgden met belangstelling de stakingen in Engeland. De 'gecombineerde vakvereniging' droeg bij in de kosten van het *Bulletin International* dat Christiaan Cornelissen sinds 1907 voor de syndicalistische vakverenigingen in de wereld samenstelde.⁶⁶⁴

Een slotopmerking over de vakbeweging. Eerst wanneer in 1914 de moderne beweging haar krachten gaat inspannen komt er beweging bij de vrije socialisten, de syndicalisten. De opkomst van de SDAP vonden ze niet leuk, maar de vakbeweging was hun terrein. Eigenlijk reageerden ze precies tegengesteld aan de overige maatschappelijke organisaties in Vlissingen. Kwamen deze in het geweer zodra een beweging politiek invloed kreeg, de syndicalisten roerden zich eerst wanneer die beweging ook op sociaal en economisch vlak sterker werd. Hun reactie in 1914 doet vermoeden dat zij gemakkelijker toegang hadden tot de andere arbeiders dan de NVV-mensen.

